

Refik İsa Bıkun

Nevada Üniversitesi'nde işletme ve strateji profesörüdür. Stratejik plânlama ve örgütsel davranış konularında uzman olan Bıkun, Nevada Üniversitesi'nde lisans ve lisansüstü seviyesinde dersler vermektedir. Aynı zamanda, birçok ülkede liderlik, takım çalışması, iş ahlâkı, problem çözme, stratejik plânlama ve iletişim konularında seminerler vermektedir. Çeşitli akademik dergilerde alanı ile ilgili makalelerinin yanı sıra, *Islamic Business Ethics (İslâmî İş Ahlâkı)* ve Dr. Cemal Bedevi ile birlikte, *Liderlik: İslâmî Perspektif* isimli yayımlanmış kitap çalışmaları vardır.

İGİAD YAYINLARI: 10
İş Ahlâkı Kitaplığı: 4

© İGİAD Ş İktisadi Girişim ve İş Ahlâkı Derneği, 2004
© The International Institute of Islamic Thought, 1997

Özgün Adı: *Islamic Business Ethics*, Rafık İssa Beekun
Türkçe Adı: *İş Ahlâkı*, Refik İsa Bikun
Çeviren: Ahmet Yaşar, Fatih Üniversitesi

ISBN 975-6603-02-6
Birinci Baskı: İstanbul 2004
İkinci Baskı: İstanbul 2010

Yayın Editörü: Mehmet Erdem Temür

Redaksiyon: Hatice İşilak
Görsel Tasarım Konsepti: Muhammed Nur Anbarlı Ş muhammednur@gmail.com
Dizgi: Mükerrerrem Ustaoglu Anbarlı
Mizanpaj Uygulama: MNA Ş MNAAtasarim@gmail.com
Baskı ve Cilt: Plato

İGİAD Ş İktisadi Girişim ve İş Ahlâkı Derneği

Defterdar Mah., Otakçılar Cad., No: 80
Eyüp İş Merkezi, K: 4, D: 103
34050 Eyüp, İstanbul
Tel: +90 212 544 96 00
Faks: +90 212 544 96 76
Eposta: info@igiad.com

www.igiad.com

İŞ AHLÂKI

Refik İsa Bîkun
Çeviren: Ahmet Yaşar

İktisadî Girişim ve İş Ahlâkı Derneği

2003 yılında kurulan İGİAD, iş ahlâkı ve girişimcilik alanlarında faaliyet gösteren bir sivil toplum kuruluşudur. İGİAD, girişimciliğin teşvik edilmesi ve iş ahlâkının yaygınlaştırılması hususunda bilgilendirme, eğitim ve yayın faaliyetleriyle toplumda ve özellikle iş dünyasında ahlâkî bir duyarlılık oluşturmayı amaçlamaktadır.

İGİAD, ahlâkî olmayan bir işi meşrû kabul etmeyerek piyasa şartlarını yeniden sorgulamakta, adalet eksenli bir iş hayatının inşaaı için gayret sarfetmekte ve helâl kazancın âdil bölüşümünü yaygınlaştırmaya çalışmaktadır. Öte yandan bu yolda çalışacak girişimcileri desteklemekte, onlara rehber olmayı ve model sunmayı ve bu bağlamda iş hayatını dayanışma ekseninde yeniden kurmayı amaçlamaktadır.

İGİAD, bu amaçlarını gerçekleştirmek için, iş ahlâkı ve girişimcilik alanlarında seminer, konferans, panel vb. eğitim programları düzenlemekte; periyodik bülten, ilgi alanındaki konularda kitap yayını (telif ve tercüme), internet yayını yapmakta; yurtiçi ve yurtdışı fuar ziyaretleri, ikili ilişkileri geliştirmek üzere kurum ve işyeri ziyaretleri gerçekleştirmektedir.

İÇİNDEKİLER

7	☞	Sunuş
9	☞	Türkçe Çeviri İçin Önsöz
11	☞	İş Ahlâkı
13	☞	1 Ahlâk Nedir?
14	☞	2 İslâm'da Ahlâkî Davranışı Etkileyen Faktörler
15	☞	2.1 Yasal Yorumlar
16	☞	2.2 Örgütsel Faktörler
16	☞	2.3.1 Ahlâkî Gelişim Düzeyleri
18	☞	2.3.2 Kişisel Değerler ve Kişilik
19	☞	2.3.3 Aile Etkileri
20	☞	2.3.4 Akran Etkileri
20	☞	2.3.5 Hayat Tecrübeleri
20	☞	2.3.6 Durumsal Faktörler
22	☞	3 İslâmî Ahlâk Sistemi
23	☞	3.1 Ahlâk Sistemleri
23	☞	3.1.1 Relativizm
24	☞	3.1.2 Faydacılık
26	☞	3.1.3 Evrenselcilik
28	☞	3.1.4 Haklar Teorisi
29	☞	3.1.5 Dağıtıcı Adalet / Tevziî Adalet
32	☞	3.1.6 Ebedî Yasa
34	☞	3.1.7 İslâm Ahlâk Sistemi
36	☞	3.2 İslâm Ahlâk Felsefesi Düsturları
36	☞	3.2.1 Tevhid
38	☞	3.2.2 Muvazene
40	☞	3.2.3 Özgür İrade
42	☞	3.2.4 Sorumluluk

- 44 ❧ 3.2.5 İhsan
- 45 ❧ 3.3 İslâm'da Meşru ve Gayrimeşru Davranış Düzeyleri
- 48 ❧ 4 Helâl ve Haram İş Alanları
- 48 ❧ 4.1 Helâl Kazançlar
- 49 ❧ 4.1.1 Ziraat
- 50 ❧ 4.1.2 Sanayi ve Meslekî Alanlar
- 51 ❧ 4.2 Haram Kazançlar
- 55 ❧ 5 Ahlâkî Örgüt Ortamı Geliştirme
- 57 ❧ 6 Örgütlerin Sosyal Sorumluluklarına Dair İslâmî Bakış Açısı
- 57 ❧ 6.1 Örgütsel Paydaşlar
- 57 ❧ 6.1.1 Firmanın Çalışanları ile İlişkileri
- 61 ❧ 6.1.2 Çalışanların Firmayla İlişkileri
- 62 ❧ 6.1.3 Firmanın Diğer Paydaşlarla İlişkileri
- 69 ❧ 6.2 Doğal Çevre
- 70 ❧ 6.2.1 Hayvanlara Muamele
- 72 ❧ 6.2.2 Çevre Kirliliği ve Mülkiyet Hakları
- 73 ❧ 6.2.3 Çevre Kirliliği ve Serbest Kaynaklar (Hava, Su vb.)
- 73 ❧ 6.3 Genel Sosyal Refah
- 74 ❧ 6.4 Sosyal Sorumluluğa İlişkin İddialar
- 76 ❧ 6.5 Örgütsel Sosyal Tepki Tarzı
- 76 ❧ 6.5.1 Sosyal Engelleme
- 77 ❧ 6.5.2 Sosyal Yükümlülük
- 77 ❧ 6.5.3 Sosyal Cevap
- 77 ❧ 6.5.4 Sosyal Katkı
- 78 ❧ 7 Sosyal Sorumluluk Yönetimi
- 78 ❧ 7.1 Açık Örgütsel Yaklaşım
- 78 ❧ 7.1.1 Ahlâk Kodu Geliştirme
- 82 ❧ 7.1.2 Ahlâkî Gözetim
- 82 ❧ 7.1.3 Ahlâk Görevlisi Atama
- 82 ❧ 7.1.4 Seçme ve Eğitim
- 82 ❧ 7.1.5 Ödül Sistemi Uygulama
- 83 ❧ 7.2 Örtülü Örgütsel Yaklaşım
- 83 ❧ 7.2.1 Kültürü Değiştirmek
- 83 ❧ 7.2.2 Muhabirlik (Sorun Bildirme Sistemi)
- 84 ❧ 7.3 Sosyal Denetim İcra Etmek
- 86 ❧ 8 İş Hayatında Müslümanlar İçin Yol Gösterici Genel Ahlâkî İlkeler
- 90 ❧ 9 Gayri Ahlâkî Davranış İçin Cezalandırma ve Pişmanlık
- 90 ❧ 9.1 Ahlâkî Davranışta Zorlama / Baskı Yoktur
- 91 ❧ 9.2 İslâm'da Ceza Felsefesi
- 92 ❧ Ekler

SUNUŞ

İş dünyasında yaşanan ahlâkî problemler, iktisadî düzen içerisinde iş ahlâkının ne denli önemli bir yerde durduğunu göstermektedir. Kamu ve özel sektörde ahlâk dışı uygulamaların varlığı bunun en büyük göstergesidir. Bu problemlerin başında; kalitesiz ürün üretme, işveren ve iş gören ilişkilerindeki yanlış uygulamalar, haksız kazanç peşinde koşma, sözünde durmama, rüşvet, yolsuzluk, kurumun gücünü kişisel çıkarlara alet etme, ödemelerin zamanında yapılmaması gibi konular gelmektedir.

İGİAD olarak, çalışma hayatında ahlâkî ilkelere bağlı olmayı bir yaşam biçimi olarak görüyoruz. Bu noktada “ahlâklı girişimcilik” kavramı daha da önem kazanmaktadır. Zira iş ahlâkına sahip olmayan girişimciler, kamu yöneticileri ve işletmeler, fertlere ve topluma yarardan çok zarar vermektedirler. Bununla da kalmayıp dolaylı olarak, iş dünyasında güvensizlik ortamının oluşmasına sebep olmaktadır. Bu durum ise üretim, kalkınma ve istihdamı dolayısıyla ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir.

İş dünyasında neyin iyi neyin kötü olduğu konusunda yol gösterici rolü oynayan ahlâkî değerler, özel sektörde ve kamuda yüksek ahlâkî standartlara sahip davranışları destekleyerek güven ortamı oluşturabilir. Oluşan bu güven ortamında ise verimliliğin daha da artacağını düşünüyoruz.

Son zamanlarda iş ahlâkî konusunda yapılan tartışmaları, bir za-

yıfık ve tehdit olarak görmüyoruz. Aksine, yapılan bu tartışmalar, iş ilişkilerinin daha mükemmele ve başarıya ulaşmasının bir anahtarı olarak iş dünyasına yeni fırsatlar sunabilir. İGİAD, çalışma hayatının bütün unsurlarında güzel ahlâkın hâkim ve belirleyici rol oynaması gerektiğini temel bir ihtiyaç olarak görüyor.

“*İş Ahlâkı*” isimli bu çalışmamızın, İGİAD’ın işaret ettiği iş ahlâkı il-kelerinin teorize edilmesi ve uygulanabilir taraflarını öne çıkarması yönüyle önemli bir çalışma olduğunu düşünüyoruz. Bu eserin yazarı ve eserin Türkçe’ye çevrilmesine müsaade eden Refik İsa Bıkun başta olmak üzere, eserin mütercimi Ahmet Yaşar’a ve kitabın hazırlık sürecinde katkı sağlayan herkese teşekkürlerimi sunarım.

Saygılarımla,

ŞÜKRÜ ALKAN
İGİAD Yönetim Kurulu Başkanı

TÜRKÇE ÇEVİRİ İÇİN ÖNSÖZ

Dünyadaki yaklaşık 1.3 milyar Müslüman'ın kültürel çeşitliliği ve değişen dinî bağlılıkları ve uygulamaları, iş ahlâkını İslâmî bir perspektiften anlamada ortaya zor bir durum çıkarmaktadır. Müslüman ülkeleri ve fertleri birbirine bağlayacak geçerli bağ, normatif İslâm ve onun evrensel olarak kabul edilmiş kaynakları ve öğretileridir. Bu kitapta, İslâm ahlâk sistemi ve bu sistemin iş adamları ve ilgili paydaşları için uygulamaları sunulacaktır. Burada 'paydaş', çalışanlar, müşteriler, tedarikçiler gibi bir örgütte hak iddia eden ya da payı olan kişi ya da tarafları temsil etmektedir.

Ahlâk, neyin iyi neyin kötü olduğunu birbirinden ayıran normatif değerler kümesi olarak tanımlanabilir. İslâm'da, insanoğlu Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak kabul edilir ve dünyadaki hayat insan için bir imtihandır (Kur'an 67:2). Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak insan helâl işleriyle iştigal ederken ibadet etmiş olur (Kur'an 21: 107, 9:34, 48:28, 61:9 ve 34:28). Gerçekten, ibadet mefhumu İslâm'da her şeyi kapsar mahiyettedir. Halis niyetle ve Allah'ın çizdiği sınırlar içerisinde gerçekleşen her bir fiil potansiyel bir ibadettir. Bu geniş kapsamlı ibadet anlayışı insan yaşamının çeşitli yönlerinin bölümlendirilmesini kabul etmez. Nitekim, *amel* ve işe ilişkin faaliyetler, şayet yukarıdaki iki durumu içeriyorsa, ibadet olarak kabul edilebilir. Kur'an bu durumu, *amel*'i imanla birlikte elliden fazla âyette zikrederek doğrular. Dolayısıyla, çalışma yo-

luyla Allah'ın rızasını kazanmak için İslâm ahlâkı Müslümanlar için aslî bir değer olabilir.

Bu kitabın gösterdiği gibi, İslâm ahlâk sistemi dengeli ve adildir ve sömürü, kayırmacılık ve diğer insanî hastalıklara müsaade etmeden bütün paydaşların haklarını korumaya çabalar. Bu ahlâk sistemi, Allah'ın halifesi insanın ihtiyaçlarını ve haklarını karşılayan vahiye dayanan ve geçici olmayan bir sistemdir.

Bu kitaptaki hakikatler Allah'tandır ve hatalar ise şahsıma aittir. Kitaba dair okuyucuların geri bildirimleri beni memnun edecektir. Geribildirimler için İngilizce olarak rib19@columbia.edu eposta adresini kullanabilirsiniz.

RAFIK BEEKUN
University of Nevada, Reno, USA

İŞ AHLÂKI

“Siz insanların iyiliği için meydana çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz: İyiliği yayar, kötülüğü önlersiniz, çünkü Allah’a inanırsınız.” (Kur’ân 3:110)

İnsanlar, hemen her gün işlerinde ahlâkî meselelerle yüzyüze gelirler ve ancak nadiren onlarla nasıl baş edebileceklerini bilirler. *Wall Street Journal*'da yayınlanan bir araştırmada, 1991 yılında iş görenlerin sadece bir hafta içerisinde karşılaştıkları ahlâkî meseleler arasında hırsızlık, yalan, hile ve düzenbazlık yer almaktadır.¹ Birleşik Devletler'de ve uluslar arası çapta yapılan araştırmalar, iş hayatındaki yaygın ahlâk dışı davranışları ortaya koymaktadır. Son zamanlarda iki bin büyük Amerikan şirketi üzerine yapılan bir araştırma, şu türden ahlâkî problemleri ortaya çıkarmıştır. (önem sırasına göre): (i) uyuşturucu ve alkol suiistimali, (ii) çalışanların hırsızlığı (iii) çıkar çatışmaları, (iv) kalite kontrol meseleleri, (v) ücretleme ve iş atamaları ayrımcılığı, (vi) tescilli bilginin suiistimali, (vii) şirket gider hesaplarında sahtecilik, (viii) fabrika kapama ve işten çıkarmalar (ix) şirket mallarının suiistimali, (x) çevre kirliliği.² Uluslar arası düzeyde de, iş hayatındaki ahlâkî değerler yetersiz-

1 J. O. Cherrington and D. J. Cherrington, “A Menu of Moral Issues: One Week in the Life of the *Wall Street Journal of Business Ethics*, 11, 1993, ss. 255-265.

2 *America's Most Pressing Ethical Problems*, Washington, DC: The Ethics Resource Center, 1990, s. 1.

dir. Dünya ölçeğinde faaliyet gösteren üç yüz şirket üzerine yapılan bir araştırmada üst düzey yöneticilerin yaklaşık % 85'i aşağıdaki unsurları en başta gelen ahlâkî meseleler olarak göstermektedirler: Çalışanların çıkar çatışmaları, uygunsuz hediyeler, cinsel taciz ve yetkisiz maaş.³

Bir Müslüman iş adamının küresel, rekabetçi bir iş çevresinde ahlâkî davranması saflık mıdır? Bu sorunun cevabı kelimenin tam anlamıyla *hayır!* İslâm'da sürekli başarı keyfiyeti (*felah*), ister iş hayatında olsun isterse günlük pratiklerde olsun, bütün Müslümanlar için aynıdır. Herhangi özel bir durumu belirtmeksizin, Allah (cc) insanları “hayra çağıran, iyiliği (*ma'ruf*) yapıp kötülükleri (*münker*) önlemeye çalışan”⁴ kişilerin başarılarına göre tasvir eder. Öte yandan iş bağlamında, bir şirket hangi özel davranış kurallarını takip etmelidir? Bir Müslüman iş adamının iç ve dış paydaşlara karşı sorumluluğu nedir? Bir firmanın üst düzey yöneticisi örnek teşkil edecek ahlâkî davranışlarda bulunabilir. Peki orta ve alt düzey yöneticiler aynı türden ahlâkî davranışları sergileyebilirler mi? İslâmî bir iş ortamı için tutarlı ahlâkî davranışları sağlayacak ilkeler nelerdir?

3 Mary Bauman, “Ethics in Business”, *USA Today*, 1987.

4 Kur'an 3:104. (çev. Kur'an âyetlerinin Türkçe çevirisinde Prof. Dr. Suat Yıldırım'ın meali kullanılmıştır. Suat Yıldırım *Kur'an-ı Hakim ve Açıklamalı Meali*, İstanbul: Işık Yayınları, 2002).

1. AHLÂK NEDİR?

Ahlâk, neyin iyi neyin kötü olduğunu birbirinden ayıran değerler kümesi olarak tanımlanabilir. Neyin iyi olması ve neden kaçınılması gerektiğini öngördüğünden normatif bir alandır. İş ahlâkı, kimi zaman işletme ahlâkı ya da örgüt ahlâkı yerine de kullanılır.

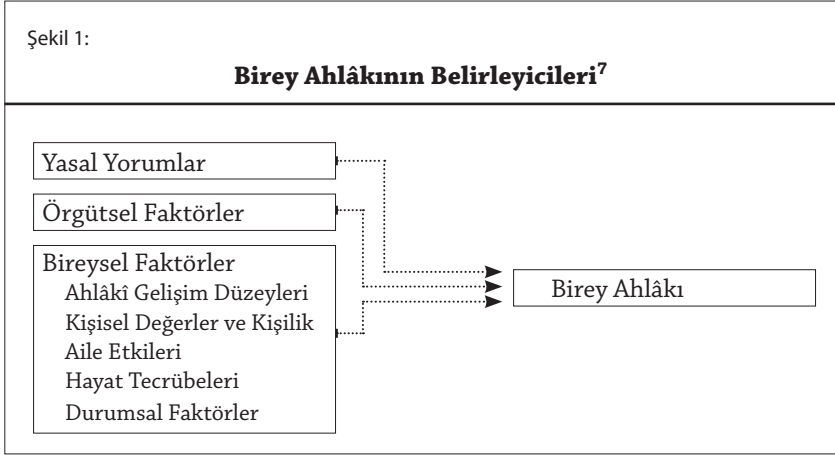
İslâmî bağlamda, Kur’ân’daki ahlâkla yakından ilişkili olan terim “*kulluk*”tur.⁵ Ayrıca Kur’ân iyilik kavramını tarif etmek için bir dizi ifade kullanır: iyilik (*hayr*), doğruluk (*birr*), hakkaniyet (*kıst*), adalet (*adl*), gerçek (*hakk*), iyilik (*ma’ruf*), dindarlık (*takva*). Bunların yanı sıra iyi amellere *sâlihât* diye atıf yapılırken, kötü ameller ise *seyyi’ât* olarak isimlendirilir.⁶

⁵ Kur’ân 68:4 Cemal Bedevi’ye önerileri dolayısı ile teşekkür ederim.

⁶ Macit Fakri, *Ethical Theories in Islam*, Leiden: E. J. Brill, 1991, ss. 12-13. (Türkçe çevirisi *İslâm Ahlâk Teorileri*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004).

2. İSLÂM'DA AHLÂKÎ DAVRANIŞI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Ahlâkî davranışın ne olduğu, ahlâkî davranışı tanımlayan ve etkileyen faktörlere bağlıdır. Bu faktörler Şekil 1'de gösterilmektedir.

⁷ Jay B. Barney ve Ricky W. Griffen, *The Management of Organizations*, Houghton Mifflin Company, 1992, s. 720.

2.1 YASAL YORUMLAR

Seküler toplumlarda yasalar güncel ve geçici/fani değerlere ve standartlara dayanır. İslâm toplumunda ise bu değerler ve standartlar nasslar ve fikhî içtihatlar tarafından belirlenir. Bu birbirinden farklı yaklaşımların sonucu şaşkıncıdır: Bir zamanlar, Amerika'da ücretleme işlemlerinde kadınlara ve azınlıklara ayrımcılık yapmak yasal ve ahlâkî kabul edilirken, şimdi eşit fırsatlar sağlayan kurallar bu gruplara karşı ayrımcılığı yasa dışı görmektedir. Öte yandan, İslâm kadınlara daimî ve devredilemez haklar vermiştir ve her ne şekilde olursa olsun azınlıklara ayrımcılık yapmamıştır. Meselâ, Ebu Zer'in rivayet ettiği üzere, Hz. Muhammed (sav) şöyle demiştir:

“Takvaca üstünlüğünüzün dışında kızıl ya da zenci insanlardan üstün olamazsınız.”⁸

Benzer biçimde, İslâm ahlâk sistemi, çok sayıda Batı mahkemesince belirsiz davalar için geçerli kabul edilen *caveat emptor* (bütün sorumluluk alıcıya ait) anlayışını onaylamamaktadır. Nitekim Enes b. Malik'in rivayet ettiği hadiste bunun bir örneği görülmektedir:

Allah'ın Resulü (sav) olgunlaşmadan önce meyvelerin satışını yasakladı. Enes, “Olgunlaşmaya dek, ne demek?” diye sorduğunda Allah'ın Resulü, “Kızarıncaya dek.” Dedi ve ardından ekledi: “Allah meyveleri bozsaydı, insan hangi hakla kardeşinin (diğer insanların) parasını alabilirdi.”⁹

İslâm fikhının Hanefi yorumu da bu hakkaniyet ve doğruluk vurgusunu desteklemektedir:

Satıcı malı belli vasıflara sahip olarak satar ve malda bulunması gereken vasfın bulunmadığını sonradan anlaşırsa, karşı taraf diler-

⁸ Ebu Zer, *Mishkât al Masabih*, 5198. (Hadislerin çevirisindeki katkılarından dolayı Veli Karataş'a teşekkür ederim. çev.)

⁹ Enes b. Malik, *Sahih-i Buhari*, 3.403.

*se akdi fesheder, dilerse o vasfıyla kabul eder. Bu hıyâr-ı vasıf olarak adlandırılır.*¹⁰

2.2 ÖRGÜTSEL FAKTÖRLER

Örgüt, katılımcıların davranışını ziyadesiyle etkiler. Örgütsel etkinin temel kaynaklarından biri örgüt liderinin ahlâkî davranışa uyma düzeyidir. Bu bağlılık ahlâk kuralları, politik ilkeler beyanması, konuşmalar, yayınlar vb., araçlarla iletirli Meselâ, Xerox şirketi on beş sayfalık ahlâkî davranış kurallarına sahiptir. Bu kuralların bir bölümünde şöyle denilmektedir:

Müşterilerimize karşı dürüstüz. Fiyatlar üzerinde pazarlık, rüşvet, gizlilik ve aldatmaca yoktur. Her ne şekilde olursa olsun rüşvet alan işten atılır. Kim olursa olsun...

Yukarıdaki açıklama nettir ve ahlâkî olmayan davranışın olumsuz neticelere yol açacağını belirtmektedir.

Ahlâk kuralları birçok örgütte popülerlik kazanmaktadır ve sektörden sektöre farklılık arz etmektedir. Bu türden kurallara örgütsel katılımcılar arasında ahlâkî davranışları artırmasına rağmen, bu kuralların kullanımı kimi zaman yersizdir. Meselâ bazı örgütler içki yada diğer haram ürünleri ve hizmetleri satmaktadırlar. Dolayısıyla bu tür bir örgütün bütün faaliyetleri ahlâk dışıdır. Bu türden örgütlerde ahlâk kuralları geliştirmek ve yürürlüğe koymak gereksiz ve anlamsızdır. Allah (cc) Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyurur:

*"Sana şarap ve kumar hakkındaki hükmü sorarlar. De ki: İkisinde de hem büyük günah ve hem de insanlara bazı menfaatler vardır. Fakat günahları faydalarından daha çoktur."*¹¹

Mamafih, genel olarak, helâl iş yapan örgütler İslâmî ahlâk kuralları geliştirerek ahlâkî davranışları teşvik edebilirler.

¹⁰ Mecelle, II. Bölüm. S. 310.

¹¹ Kur'ân 2:219.

2.3.1. AHLÂKÎ GELİŞİM DÜZEYLERİ

Hz. Peygamber insanların iki ahlâkî gelişim düzeyi tecrübe ettiklerine işaret eder: çocukluk ve erişkinlik düzeyi. Hz. Aişe (ra) tarafından rivayet edilen bir hadiste, Hz. Muhammed (sav) şöyle buyurur:

Üç kişi vardır ki yaptıkları sebebiyle günah yazılmaz: “Çocuk bulûğa erinceye kadar, deli olan iyileşinceye kadar ve uykuda olan uyanınca-ya kadar yaptıklarından sorumlu tutulmaz.”¹²

Yukarıdaki hadisten, iki sonuç çıkarılabilir. Birinci olarak, bazı insan grupları, davranışları dolayısıyla sorumlu tutulmazlar: uyuyan, deli ve ergenlik öncesi çocuk. İkinci olarak, bir kişi akıl çağına ulaşıncaya dek eylemleri dolayısı ile sorumlu tutulamaz.

Fiziksel ve zihnî gelişimin yanı sıra Müslüman ilim adamları¹³ insanın ruh ya da *nefis* gelişiminin üç düzeyi olduğunu öne sürerler:

Emmare: Günaha mütemayil olan nefistir, kontrol edilmez ise daima kötülüğü emreder.¹⁴

Levname: Pişmanlık duyan nefis, iyi ve kötü olanı seçmekte karsızdır, bu yüzden de bir iç çatışmaya sürekli olarak maruz kalır.¹⁵

Mutmainne: En üst kademedir. Nefis esenlik içerisindedir, iyi aydınlanmış bilinçlilik durumuna gelmiş ve kötülükten arınmıştır.¹⁶

Müslüman gayriahlâkî davranırsa, *emmareye* yeniliyordur, İslâmî davranırsa, emarenin kötülük tahrikleriyle savaşıyor ve *lev-*

¹² Aişe, Ebu Davud, 4384.

¹³ S. A. Rizvi, *Muslim Tradition in Psychotherapy and Modern Trends*, Lahore, Pakistan: İnstitute of Islamic Culture.

¹⁴ Kur'an 12:53. “Doğrusu, ben nefsimi temize çıkarmam. Çünkü Rabbimin merhamet edip korudukları hariç, nefis daima fenalığı ister, kötülüğe sevkeder...”

¹⁵ Kur'an 75:2. “Kendisini eleştirip kusurlarından pişmanlık duyan kimse hakkı için.”

¹⁶ Age., ss. 50-51. Kur'an 89:27. “Ey gönül huzuruna ermiş ruh! Sen Rabbinden razı ol, O, senden razı olarak dön Rabbine. Sen de katil has kullanımın içine, gir cennetime.”

vame ve *mutmainne* yönünde hareket ediyor demektir. Bu ahlâkî davranışı ve ruhun üç seviyesindeki etkileşimi yöneten ise *takva* seviyesidir. Nefis, bulunduğu seviyeye göre günaha karşı mücadeleyi kazanacak ya da kaybedecek, ahlâklı davranmaya karşı daha çok ya da daha az mütemayil olacaktır.

2.3.2 KİŞİSEL DEĞERLER VE KİŞİLİK

Kişinin değerleri onun ahlâk standartlarını etkiler. Dürüstlüğe önem veren bir kişi, insanların mülkiyetine saygı göstermeyen başka bir kişiye göre oldukça farklı davranışlara sahip olacaktır. Nitekim, İslâm'da dürüstlüğü/eminliğin azalması ve ortadan kalkması kıyamet gününün yaklaştığının bir işaretidir:

Ebû Hüreyre şöyle dedi:

Resûl-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem bir yerde sahâbilerle konuşurken bir bedevî çıkageldi ve:

—Kıyamet ne zaman kopacak? diye sordu.

Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem sözünü kesmeden konuşmasına devam etti. Bunun üzerine sahâbilerden biri:

—Bedevînin sorusunu duydu, fakat soruyu beğenmedi, dedi. Bir başkası da:

—Hayır, soruyu duymadı, dedi.

Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem konuşmasını bitirince:

—“Kıyamet hakkında soru soran nerede?” buyurdu. Bedevî:

—Buradayım, Yâ Resûlallah! dedi.

—“Emanet zâyî edildiği zaman kıyameti bekle!” buyurdu. Bedevî:

—Emanet nasıl zâyî olacak? diye sordu. Resûl-i Ekrem de:

—“Emanet ehil olmayan kimseye verildiği zaman kıyameti bekle!” buyurdu.¹⁷

Bir kişni ahlâkî davranışını etkileyebilecek temel kişilik değiş-

17 Buhârî, İlim 2, Rikak 35. Ayrıca bk. Ahmed İbni Hanbel, Müsned, II, 361.

keni onun kontrol gezegenidir. Bir kişinin kontrol gezegeni, kendi hayatını etkileyebilecek davranışını algılama düzeyini belirler. Dolayısıyla, dahili unsurlar davranışının sonuçlarından sorumlu olabilir. Diğer yandan, dışsal bir kontrol gezegenine sahip olan bir kişi kaderin ya da şansın veyahut da başka insanların hayatını etkilediğine inanır. Böyle bir kişi muhtemelen, dışsal faktörlerin kendisinin ahlâkî ya da gayri ahlâkî davranmasının nedenleri olduğuna inanır. Sonuçta, içsel faktörler dışsallardan daha çok ahlâkî davranışı etkilerler, ahlâk dışı davranmaya zorlanmaya razı olmada daha az isteklidir, hatta üstleri zorlarsa bile.¹⁸

2.3.3 AİLE ETKİLERİ

Kişilerin ahlâkî standardı çocukken şekillenmeye başlar. Hz. Peygamber aile ortamında yetişmenin önemine şöyle değinmektedir:

Amr İbni Şuayb babası Şuayb'dan, o da dedesi Abdullah İbni Amr İbni Âs radiyallahu anh'den Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem'in şöyle buyurduğunu rivayet etti: "Çocuklarınıza yedi yaşındayken namaz kılmalarını söyleyiniz. On yaşına bastıkları hâlde kılmazlarsa kendilerini cezalandırınız yataklarını da ayırınız."¹⁹

Buradaki uygulama, çocuklarını iyi bir Müslüman olarak yetiştirmek isteyen ebeveynin, onları erken yaşlarda şekillendirmeye başlaması gerektiğidir. Ahlâkî davranışlar teşvik edilir, yalan ve hırsızlık gibi olumsuz tavırlar cezalandırılırsa, çocuklar, diğer aile üyelerinin ahlâkî davranışlarına göre şekillenirler. Ebeveynlerin tutarsız mesajları, çocukların dar dünyasında ahlâk dışı davranışlara sebebiyet verebilir. Bir yandan çalmanın kötü bir şey olduğunu söylerken aynı zamanda ebeveyninin iş yerinden ödünç alınmış mal-

¹⁸ H. M. Lefcoufrit, *Locus of Control: Current Trends in Theory and Research*, Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1982.

¹⁹ Ebu Davûd, Salât 26

zemeleri çocuğunun kullanmasına müsaade etmesi tutarsız mesaj bir örnek olabilir.

2.3.4. AKRAN ETKİLERİ

Çocuklar büyürken ve okula giderken, gündelik olarak etkileşime girdikleri akranlarından etkilenirler. Dolayısıyla, şayet bir çocuğun arkadaşları duvarları çiziyorlarsa, çocuk muhtemelen onları taklit edecektir. Şayet çocuğun akranları bu tür bir davranıştan kaçınırlarsa, muhtemelen çocuk da bu minval üzere davranacaktır.

2.3.5. HAYAT TECRÜBELERİ

Olumlu ya da olumsuz bazı olaylar kişilerin hayatlarını etkiler ve onların ahlâki inançlarını ve davranışlarını belirler. Malcolm X'in hac tecrübesinin hayatının ilerleyen kesimine çok önemli etkileri olmuştur.

Dünyanın her tarafından yüz binlerce hacı vardır. Mavi gözlü sarışınlardan siyah derili Afrikalılara dek her renktedirler. Ancak, tevhid ve uhuvveti temsil eden aynı rituele birlikte katılıyorduk. Benim Amerika'daki tecrübelerim, böyle bir şeyin beyaz ve zenciler arasında mümkün olamayacağını göstermişti.

Amerika'nın İslâm'ı anlaması gerekir, çünkü İslâm Amerikan toplumundaki ırk problemini çözecek yegâne dindir. Renk ayrımı yapmaksızın bütün renklerin birlikte tecrübe ettiği samimî ve hakikî kardeşliğe şimdiye kadar hiç şahit olmamıştım.

Benim bu sözlerim karşısında şok olabilirsiniz. Fakat bu hacda gördüklerim ve tecrübe ettiklerim daha önceki düşünme kalıplarımın birçoğunu yeniden düzenlemeyi ve ulaştığım sonuçlardan bazılarının vazgeçmeyi zorunlu kıldı.²⁰

20 Alex Haley, *The Autobiography of Malcolm X*, New York: Ballantine Boks, 1965, s. 340.

2.3.6. DURUMSAL FAKTÖRLER

İnsanlar bir çıkış yolu bulamadıkları kimi durumlarda ahlâk dışı davranabilirler. Meselâ, bir yönetici kendi sorumluluk alanındaki kayıpları kapamak için hayalî satışların kaydını yapabilir. İslâm'a göre, borç da kişilerin ahlâk dışı davranmalarının bir nedenidir. Hz. Aişe (ra) tarafından rivayet edilen bir hadiste bu durum ifade edilmektedir:

*Birisi Hz., Peygamber'e (sas) 'Neden sürekli borçlu olmaktan Allah'a sığınmıyorsun' diye sorunca, Hz., Peygamber (sas) şöyle cevap verdi: 'Borçlu bir kişi konuştuğunda yalan söyler ve söz verdiğiinde ahdini bozar.'*²¹

Borçluluk ahlâk dışı davranışa sebep olabildiği için, ödünç veren Müslümanlar borçlulara müşfik davranmaları hususunda teşvik edilmektedir. Aynı zamanda borçluların ivedi bir şekilde borçlarını ödemeleri gerektiği de belirtilmektedir.

²¹ Aişe, *Sahih-i Buhari*, 1.795.

3. İSLÂMÎ AHLÂK SİSTEMİ

İslâmî ahlâk sistemi seküler ahlâk sistemlerinden ve diğer dinlerin ileri sürdüğü ahlâk kurallarından farklıdır. İnsanlık tarihi boyunca seküler modeller²² dayanakları itibarıyla temelsiz ve dar çerçevelidirler.

Bu modeller umumiyetle dinden bağımsız bir ahlâk sistemi öne sürerler. Aynı zamanda, diğer dinler tarafından kabul edilen ahlâk kodları da bu dünyadaki varlığımızı önemsemeyen değerler üzerinde durmaktadır. Meselâ Hristiyanlık, manastır hayatına aşırı vurgusuyla mensuplarının gündelik hayatın telâş ve koşuşturmasından çekilmesini teşvik etmektedir. Öte yandan İslâm'ın öngördüğü ahlâk kodları insanın Rabbiyle doğrudan ilişkisine vurgu yapmaktadır. Allah noksansız ve her şeyi bilen olduğundan Müslümanlar insanî heveslerin yönlendirdiği bir ahlâkî koda sahip olamazlar.²³ Allah insana şahdamarından daha yakın olduğu ve ezeli ve ebedi ilme sahip olduğu için, İslâm ahlâk kodları bütün zamanlar için cavidir. İslâmî ahlâk kodlarını ayrıntılarıyla açıklamak için, şimdi önceki ahlâk sistemleri ile İslâm ahlâk sistemini karşılaştıracamız.

²² Cemal Bedevi, *Islamic Teachings*, Halifax, NS Canada. Package II, F serisi, 1. ve 2. kasetler.

²³ Age,.

3.1. AHLÂK SİSTEMLERİ

Günümüzdeki etik, birkaç yönden İslâm ahlâk sisteminden farklılık göstermektedir. Umumiyetle altı ahlâk sistemi mevcut etik düşüncesine hükmetmektedir. Bu ahlâk sistemleri Tablo 1’de özetlenmektedir.

Tablo 1:	
Altı Ana Ahlâk Sistemi²⁴	
<i>Ahlâk Sistemi</i>	<i>Karar Verme Kriterleri</i>
Relativizm (Kişisel Çıkar)	Ahlâkî kararlar kişisel çıkar ve ihtiyaçlara göre verilir.
Faydacılık (Fayda ve maliyetlerin hesabı)	Ahlâkî kararlar, sonuçlarına göre verilir. Bir fiil insanların büyük bir çoğunluğu için faydalı ise ahlâkîdir.
Evrenselcilik (Görev)	Ahlâkî kararlar, kararın ya da fiilin niyetine dayanır. Aynı şartlar altında aynı kararlara ulaşılabilir.
Haklar (Bireysel salâhiyet)	Ahlâkî kararlar tek bir değere, özgürlüğe ve seçim özgürlüğünü temel alan bireysel haklara dayanır.
Dağıtıcı Adalet (Hak ve adalet)	Ahlâkî kararlar tek bir değere, adalete dayanır ve mal ve faydaların eşit dağıtımını önceler.
Ebedî Yasa (Kutsal Kitap)	Ahlâkî kararlar Kutsal Kitap’ta yer alan ebedî yasalara göre verilir.

3.1.1. RELATİVİZM

Bu ahlâk sistemi hiçbir mücerret, evrensel kıstasın, bir fiilin ahlâkî olup olmadığını karar veremeyeceği üzerinde durur. Her bir fert kendi şahsî kıstasını kullanır ve bu kıstas kültürden kültüre de-

²⁴ J. W. Weiss, *Business Ethics: A Managerial, Stakeholder Approach*, Belmont, CA: Wadsworth Publishing, 1994.

gişebilir. Dolayısıyla farklı sosyal değerlerin ve davranışların ahlâkî nitelikleri, kendilerine özgü kültürel koşulları içinde değerlendirilir²⁵. O halde, bir başka ülkede ekonomik faaliyette bulunan iş adamları, o ülkenin norm ve değerleri ile kuşatılırlar.

Bu ahlâk sisteminde birçok problem gözükmemektedir. Birincisi, relativizm ekolü, kendi merkezlidir; sadece ferdi ön plâna çıkarır ve dışarıyla etkileşimi dışlar.²⁶ Bu yaklaşım İslâm'la apaçık çelişki içerisindedir. İslâm ferdin ahlâkî davranış ve değerlerinin Kur'ân ve sünnette beyan edilen kıstaslara dayanmasını öngörür. İkincisi, relativizm karar verenin zatî bir tembelliğini ima eder; karar veren, davranışını kişisel çıkarına dayanan kıstasa atıfta bulunarak meşrulaştırır. Öte yandan İslâm, bir kişinin algılanmasına dayanan kararlardan kaçınır. Başkalarıyla istişare Müslüman iş adamlarının karar verme organlarının ayrılmaz bir parçasıdır. İslâm'da egoizmin yeri yoktur.

3.1.2 FAYDACILIK

Ahlâka faydacı yaklaşım, Cicero'dan Jeremy Bentham ve J. S. Mill'e kadar, hemen hemen iki bin yıllık bir süredir ayakta kalmıştır. "Kişisel davranışın ahlâkî değeri, sadece o davranışın sonuçları tarafından belirlenir"²⁷ düşüncesini kapsar. Bir fiil sonuçları itibarıyla insanların büyük bir çoğunluğu için faydalı ya da 'iyi' ise ahlâkîdir. Dolayısıyla, faydacılık²⁸ ekseriyetle sonuç merkezlidir.

Bu ahlâk sistemi ile ilgili de birçok problem vardır. Birincisi, insanların büyük bir çoğunluğu için neyin 'iyi' olduğunu karar veren kimdir? Zenginlik, zevk ya da sağlık mıdır? İkincisi, peki ya azınlıklar? Şayet Amerika'nın çoğunluğa özgür aşk doktrininin ülkeyi yönetmesine karar verirse, Allah'ın buyurduğu üzere evliliğe ve tek eşli-

²⁵ Age., s. 64.

²⁶ Age.,

²⁷ Hosmer, s. 109.

²⁸ Burada kural faydacılığından ziyade eylem faydacılığını tartışmaktayım.

liğe inanan azınlıkların haklarını kim koruyacak? Üçüncüsü, sağlık gibi rakamlarla ifade edilemeyen mefhumların bahsinde maliyetler ve faydalar nasıl değerlendirilecek? Dördüncüsü, bireysel haklar ve sorumluluklar kolektif haklar ve sorumluluklar lehine ihmal edilmektedir.²⁹ Bu, açıkça İslâm'a aykırıdır, çünkü İslâm hem bireysel hem de kolektif hakların önemli olduğunu sayar. Dolayısıyla, bir Müslüman kendi fiilleri dolayısıyla ümmeti suçlayamaz; her bir fert bir birey olarak eninde sonunda kendi fiillerinden sorumludur.

*Gün gelecek, herkes sadece kendisini kurtarmaya bakacak, gözü başkasını görmeyecek, her şahsa, yaptıklarının karşılığı tamtamına ödenecek, kendilerine asla haksızlık edilmeyecektir.*³⁰

Son olarak, faydacılık müstakbel fiillerin ahlâkî keyfiyetini faydalarına karşı maliyetini tartarak kararlaştırır ve kolayca uç noktalara taşıyabilir. Bu tehlike, birçok Batı iş düşüncesini etkisi altına alan iş etiğine ile ilgili minimalist ekonomik yaklaşımda görülebilir.

Minimalist ekonomi pareto optimumu kuralı üzerinde durur. Bu kural tüketici isteklerinin doyurulması için kaynakların verimli kullanımını öngörür, ahlâkî meseleleri göz önünde tutma ihtiyacını yoksayar ve kâr maksimizasyonunu aşırı vurgular. Milton Friedman işletme etiği ile ilgili minimalist ekonomik yaklaşımı şöyle özetler:

*Firmaların sosyal sorumluluğu özgür toplumumuzun temellerini sarsacak temel bir eğilimdir; çünkü firmanın öncelikli sorumluluğu paydaşları için kâr maksimizasyonudur.*³¹

İş ahlâkına dair minimalist ekonomik yaklaşımın tersine İslâm'da kâr maksimizasyonu nihaî amaç ya da tek ahlâkî ticaret çıktısı değildir. Allah Kur'an'da şöyle der:

²⁹ Weiss, 57.

³⁰ Kur'an, 16:111.

³¹ Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, Chicago: University of Chicago Press, 1962, s. 133.

*Mal mülk, çoluk çocuk... Bütün bunlar dünya hayatının süsleridir. Ama baki kalacak yararlı işler ise Rabb'inin katında, hem mükâfat yönünden hem de ümit bağlamak bakımından daha hayırlıdır.*³²

3.1.3. EVRENSELÇİLİK

Kararların sonuçlarıyla ilgilenen faydacılığın tersine, evrenselcilik karar ya da fiillere yüklenmiş niyetlere dayanır. Evrenselci okulun temel prensibi Kant'ın 'kategorik emir' ilkesidir. Bu ilke iki yönlüdür. Birincisi, "Öyle bir yasaya göre hareket et ki aynı zamanda onun genel bir yasa olmasını isteyebilesin."³³ İkincisi, "Başkalarına bir araç olarak değil de, bir amaç olarak davran." Diğer bir ifadeyle, bu yaklaşım bir ferdin diğer fertlere ve insanlığa karşı borçlu olduğu "görev" anlayışına dayanmaktadır.

Kant'ın "görev" olarak nitelendirdiği bu evrenselci yaklaşımla ilgili birkaç problem vardır.³⁴ Kant'a göre, sadece görev gereği davranışlarımızda bizim fiillerimiz ahlâkî olur. Hisler ya da kişisel menfaatler üzerinden davranırsak, bizim fiillerimizin hiçbir ahlâkî değeri olmayacaktır. Öte yandan İslâm, bir fiili işlerken kişinin niyetine oldukça önem vermektedir.

*Mü'minlerin emîri Ebû Hafs Ömer ibni Hattâb radiyallahu anh, Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem'i şöyle buyururken dinledim, dedi: "Yapılan işler niyetlere göre değerlenir. Herkes yaptığı işin karşılığını niyetine göre alır. Kimin niyeti Allah'a ve Resûlü'ne varmak, onlara hicret etmekse, eline geçecek sevap da Allah'a ve Resûlü'ne hicret sevabıdır. Kim de elde edeceği bir dünyalığa veya evleneceği bir kadına kavuşmak için yola çıkmışsa, onun hicreti de hicret ettiği şeye göre değerlenir."*³⁵

³² Kur'an, 18:46.

³³ Weiss, s. 68.

³⁴ William H. Shaw, *Business Ethics*, Belmont, CA: Wadsworth, 1991, p. 57.

³⁵ Buhârî, Bed'ü'l-vahy 1, İmân 41, Nikâh 5, Menâkubu'l-ensâr 45, İtk 6, Eymân 23, Hi-

Bununla birlikte, iyi niyetler tek başına ahlâkî olmayan bir fiili ahlâkî yapmaya yetmez. Yusuf Kardavî'nin belirttiği üzere, "iyi niyet haramı kabul edilebilir yapmaz."³⁶ Ancak bir Müslüman helâl bir fiil için iyi niyetle hareket ederse, onun ameli ibadet yerine geçer. Bu hususta Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmaktadır:

Ebû Zer radiyallahu anh'den rivayet edildiğine göre bazı insanlar:

—*Ey Allah'ın Resûlü! Zenginler bütün sevapları alıp götürüyorlar. Zira bizler gibi namaz kıyıyor, bizler gibi oruç tutuyor ve ayrıca mallarının fazlasından da sadaka veriyorlar, dediler.*

Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem:

—*"Allah size sadaka verme imkânı bahşetmedi mi (sanıyorsunuz)? Her tesbih sadaka, her tekbir sadaka, her tahmid sadaka, her tehlil sadakadır. İyiliği emretmek sadaka, kötülükten sakındırmak sadakadır. Hatta (her) birinizin eşiyle yatması bile sadakadır" buyurdu.*

—*Ey Allah'ın Resûlü, cinsel arzusunu tatmin eden birine bundan da mı sevap var? dediler.*

Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem:

—*"Bu istek ve ihtiyacını haram yoldan giderseydi, günah olmayacak mıydı? Helâl ve meşrû yoldan gidermesinde de elbette sevap vardır" buyurdu.*³⁷

Ayrıca, bir fiil haram ise, İslâm bu haram fiilin iyi bir sonuç elde etmede araç olarak kullanılmasına müsaade etmez. Diğer bir ifade ile sonuç, araçları meşrulaştırmaz. Hiz. Peygamber'in vurguladığı üzere, eğer bir kişi haram yollardan zenginlik elde eder ve daha sonra ondan sadaka olarak verirse, bundan faydalanamaz ve günahının sorumluluğu devam eder.³⁸

yel 1; Müslim, İmâret 155. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Talâk 11; Tirmizî, Fezâilü'l-cihâd 16; Nesâî, Tahâret 60; Talâk 24, Eymân 19; İbni Mâce, Zühd 26

³⁶ Yusuf Kardavî, *Al Halal wa al Haram fi al İslâm*, Indianapolis, USA: American Trust Publications, s. 11.

³⁷ Müslim, Zekât 53, Mesâcid 142

³⁸ Kardavî, s. 32.

3.1.4. HAKLAR TEORİSİ

Ahlâka ilişkin haklar teorisi tek bir değere dayanır: özgürlük. Bir şeyin ahlâki olması için, kararların ve fiillerin seçim özgürlüğünü emniyet altına alan bireysel haklara dayanması gerekir. Bu teori, bireylerin devredilemez ahlâki haklara sahip olduğunu ileri sürer. Meselâ, her Amerikalı yasal olarak garanti altına alınmış özgürlük, saygınlık ve seçim hakkına sahiptir. Öte yandan bu haklar kurumsal paydaşlar arasında karşılıklı yükümlülükler doğurur. Çalışan, adil ücret ve güvenli çalışma ortamı hakkına sahiptir. İş veren de ticarî sırlarının çalışanları tarafından ifşa edilmemesini bekleme hakkına sahiptir.

Haklar teorisi kolaylıkla suiistimal edilebilir. Bazı fertler kendi haklarının başkalarının haklarına göre öncelik taşıdığını iddia edebilirler, bu da eşitsizliğe neden olabilir. Haklar aynı zamanda sınırlara da sahip olmayı gerektirir. Toplumun faydasına olan iş nizamları bazı kişi ya da grupların haklarını ayak altına alabilir. Meselâ, güvenlik gerekçesiyle belli tip giyimi gerektiren iş nizamları, Müslüman kadınların mütevazı giyim taleplerini gereksiz yere bir kenara itebilirler.

Oryantalistlerin mitlerinin aksine İslâm, özgürlüğü önceler. Meselâ insanoğluna istediği inancı seçme özgürlüğünü sunar. Kur'an'da Allah şöyle buyurur:

*Dinde zorlama yoktur. Doğru yol, sapıklıktan hak batıldan ayrılıp belli oluşturmaktır. Artık kim tağutu reddedip Allah'a iman ederse, işte o, kopması mümkün olmayan en sağlam tutamağa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir, bilir.*³⁹

Ayrıca, İslâm dengeyi önceler ve mesuliyetsiz özgürlüğü reddeder. İnsanlar fiillerinin sorumluluğunu taşırlar. En büyük özgürlük

³⁹ Kur'an 2:256.

tevazu ile elde edilir. En nihayetinde Allah'a inanan bir kişi, farklı bir özgürlük anlayışına sahiptir.⁴⁰

*De ki: O, Allah'tır, gerçek İlah'tır ve Birdir. Allah Samedd'dir. Ne doğurdu ne de doğruldu. Ne de herhangi bir şey O'na denk oldu.*⁴¹

İslâm, Müslüman'ı Allah'tan başka herhangi bir kimseye ya da şeye hizmet etmekten halâs etmektedir.

3.1.5. DAĞITICI ADALET / TEVZİİ ADALET

Bu teori adaleti merkezine alır. Bir şeyin ahlâkî olması için, kararlar ve fiillerin mal, fayda ve sorumlulukların eşit dağıtımını emniyet altına alması gerekir. Faydaların ve sorumlulukların emniyet altına alınabilmesi için beş temel ilke bulunmaktadır.⁴²

- *Herkes eşit pay:* İşletme yıllık kâr payını dağıtırken, her bir taraf yekdiğeriyle eşit miktarı almalıdır.
- *Kişilerin ihtiyaçlarına göre:* kaynaklar kişilerin ya da departmanların ihtiyaçlarına göre dağıtılmalıdır.
- *Kişilerin gayretlerine göre:* her şey eşi ise çalışanlar gayretlerine göre maaş artımı ya da maaş kesintisi almalıdırlar.
- *Toplumsal katkılarına göre:* Şayet bir işletme çevre kirliliği gibi sosyal meselelere duyarlı ise bu hususta duyarlı olmayan işletmele- re gire daha çok mükâfatlandırılmalıdır.
- *Liyakate göre:* Terfî, deneme ve işten çıkarma kişilerin liyakatlerine göre olmalıdır; adam kayırma, tanıdık ya da kişisel önyargılara göre değil.

İslâm adalet lehindedir. Kur'ân'a göre, peygamber vasıtasıyla

⁴⁰ Seyit Kutup, *Social Justice in Islam*, New York: Octagan Boks, 1980, s. 32. (Kitabın Türkçe çevirisi, *İslâm'da Sosyal Adalet*, çev. Harun Unal, İstanbul: Arslan Yayınları, 1992.)

⁴¹ Kur'ân 112:1-4.

⁴² Shaw, ss. 86-87.

gönderilen vahyin temel amacı adaleti sağlamaktır.⁴³ Lider konumundaki müslümanlar, emirleri altındakilere karşı adil davranmaları noktasında teşvik edilirler.

*Ebu Hüreyre (r.a.)'den rivâyete göre, Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: "Devlet başkanı kalkandır, ondan güç alınarak savaşılır ve onunla tehlikelerden korunulur. Devlet başkanı Allah'a karşı sorumluluk bilincini emreder ve adaletle hükmederse yaptıklarından hep sevap kazanır. Yapılması gerekenleri yapmazsa günah kazanır."*⁴⁴

İslâmî adalet dağıtımını ilkeleri aşağıdaki gibidir.⁴⁵

• Her fert bireysel olarak mülk edinme ya da başkalarıyla ortaklığa girme hakkına sahiptir. Kritik kaynakların devlet tarafından sahiplenilmesine, şayet kamu yararına ise, müsaade edilir.⁴⁶

• Toplumda herkesin temel ihtiyaçlarının karşılanabileceği oranda fakirlerin zenginler tarafından elde edilen mal üzerinde hakları vardır. Allah, Adem'in soyunu şerefli kıldığından ve onlar için iyi şeyler⁴⁷ nasip ettiğiinden dolayı, bütün insanların temel ihtiyaçları karşılanmalıdır. Bu durum, infakın Kur'ân'da ve birçok hadiste niçin teşvik edildiğini göstermektedir. Meselâ, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurur:

*"En üstün sadaka, aç bir insanı doyurmaktır."*⁴⁸

• İslâm gelir ve zenginlikteki bütün farklılıkları ortadan kaldırmaz. Bu farklılıkların mevcudiyeti Allah'ın inayetinin bir parçasıdır. Bunlar ekonominin düzgün bir şekilde işlemlerini sağlar.⁴⁹

⁴³ Kur'ân 57:25.

⁴⁴ Buhârî, Ahkam: 17; Müslim, İmara: 9

⁴⁵ Ziyüddin Ahmet, *Islam, Poverty and Income Distribution*, Leicester, UK: The Islamic Foundation, 1991, ss. 15-16.

⁴⁶ Bkz., Ahmet, ss. 15-16.

⁴⁷ Kur'ân 17:70.

⁴⁸ Enes b. Malik, *Mishkât al Masabih*, 1946.

⁴⁹ Bkz., Kur'ân 43:32, (Rabbin rahmetini onlar mı bölüştürüyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz taksim ettik ve onlardan kimini ötekine derecelerle üstün kıldık ki biri diğerine iş gördürebilsin...); Ahmet , 1991, ss. 19-20.

- Ne şart altında olursa olsun, insanı sömürmek gayri İslâmîdir ve sona erdirilmelidir. Meselâ, üretim maliyetlerini düşürmek için düşük ücretle fakirleri çalıştırmak gayri İslâmîdir.

Genel olarak İslâm, adalet teorisinin öngördüğü ilkelerle hemfikirdir. Ancak İslâm kör adaleti uygun görmez. İhtiyaç tek başına adaleti gerekli kılmaz. Dolayısıyla kötü bir durumdan kurtulmaya çalışan bir Müslüman, zenginlerin mallarından hakkını talep eden kişiden daha çok yardıma layıktır.

İman edip de hicret etmeyerek kendi öz nefislerine zulmeder vaziyette olanların canlarını alırken melekler onlara diyorlardı ki: “Ne işte idiniz?” dediler. Onlar da “Biz bu ülkede dinin emirlerine uygulamayan, baskı altında yaşayan kimselerdik.” Deyince, melekler u sefer şöyle dediler “Peki Allah’ın dünyası geniş değil miydi? Siz de orada hicret etseydiniz ya? İşte onların durağı cehennemdir. Ne fena bir dönüş yeridir orası!”⁵⁰

Aynı şekilde, liyakat ya da sosyal yükümlülük tek başına özel bir teveccüh gerektirmez; çünkü bunlar çoğunlukla hiyerarşi ile ilgilidir. İslâmî adalet, hiyerarşi ya da ayrıcalığa göre ne değiştirilebilir ne de örtbas edilebilir. Meselâ,

Âişe radıyallahu anhâ şöyle dedi:

Benî Mahzûm kabilesinden hırsızlık yapan bir kadının durumu Kureyşlileri çok üzmüştü. Onlar:

—Bu konuyu Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem ile kim konuşabilir, diye kendi aralarında müzakere ettiler. Bazıları:

—Buna Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem’in sevgilisi Üsâme İbni Zeyd’den başka kimse cesaret edemez, dediler. Üsâme, onların istekleri doğrultusunda Resûlullah ile konuştu. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem Üsâme’ye:

—“Allah’ın koyduğu cezalardan birinin uygulanmaması için aracı-

50 Kur’ân 4:97.

lık mı yapıyorsun?” diye sordu; sonra ayağa kalktı ve halka şöyle hitap etti:

—“Sizden önceki milletler şu sebeple yok olup gittiler: Aralarından soylu, mevki ve makam sahibi biri hırsızlık yapınca onu bırakıverirler, zayıf ve kimsesiz biri hırsızlık yapınca da onu hemen cezalandırırlardı. Allah’a yemin ederim ki, Muhammed’in kızı Fâtıma hırsızlık yapsaydı, elbette onun da elini keserdim.”⁵¹

Hız. Muhammed’in (sav) yukarıdaki kararı ile günümüz İslâm dünyasındaki ve Birleşik Devletler’deki karar vericilerin tutarsız muamelelerini bir karşılaştırmaya değer. Son zamanlardaki O. J. Simpson’un mahkemesi ve aklanması, ahlâkın raydan çıkmasıyla neler olabileceğini göstermiştir. Hukuktaki tutarsızlıklar için ir diğer örnek de kokain ve *crack* bağımlılarına yapılan muamelelerdir. Her iki tip uyuşturucu da haram ve zararlıdır. Buna rağmen, kokain beyaz ırka mensup Amerikalıların uyuşturucu tercihi olduğundan, kokain kullanıcılarının cezalandırılması *crack* kullanıcılarının cezalandırılmasından daha az şiddetlidir. *Crack* kokaininin işlenmemiş hâlidir; ancak çoğunlukla Afro-Amerikalılar tarafından kullanılmaktadır.

3.1.6. EBEDÎ YASA

Ahlâkî kararlar, kutsal kitaplarda ve kâinatta zaten var olan ebedî yasaya dayanılarak verilir. Thomas Aquinas gibi düşünürler insanın, kutsal kitapları ya da doğayı araştırarak, ahlâkîliğin farkına varabileceğine inanırlar.

İslâm farklı bir yaklaşıma sahiptir. Taha Cabir Alvanî, Kur’ân’daki bazı âyetlere (96:1-5, 68:1-2 ve 55:1-2) dayanarak, Allah’ın insanoğlunun aynı zamanda iki türden okuma gerçekleştirmesini emrettiği sonucuna varır: Allah’ın kitabı Kurân’ı okumak ve kâinat kitabını okumak. Sadece birincisini okuyanlar zahit olurlar. Kimi za-

⁵¹ Buhârî, Enbiyâ 54, Megâzi 53, Hudûd 11, 12; Müslim, Hudûd 8, 9. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Hudûd 4; Tirmizî, Hudûd 6; Nesâî, Sârik 6; İbni Mâce, Hudûd 6

man, bu türden bir okuma onları dengesiz ve bağımsız düşünmeden yoksun kılabilir. Bütün bağımsız fiillerden vazgeçebilirler ve Allah'ın kulları ya da emanetinin taşıyıcıları olarak sorumluluk içerisinde girerler.⁵² Sadece ikinci tür okuma yapanlar “esas sorulara cevap vermede yetersiz kalırlar” ve genel olarak kendi kabiliyetleri ile algıladıklarının haricindekileri ihmal ederler.⁵³ Daha kötüsü, kendi şekillendirdikleri bir tanrıya inanırlar ve genellikle tanrı ile doğayı eşit görürler. Tek yönlü okuma şirke ya da varoşçuluk, panteizm ya da diyalektik materyalizm gibi hezeyanlı teorilere sebebiyet verir.

*Kur'ân gerçek varoluş için bir rehberdir ve gerçek varoluş da Kur'ân için bir rehberdir. Gerçek bilgi bu iki kaynağın birbirlerini tamamlayıcı okumasıyla elde edilebilir.*⁵⁴

Bu iki okumanın bir sonucu olarak, İslâmî ahlâk kodu diğer dinlerin ileri sürdüğü ahlâk kodlarından farklıdır. Hıristiyanlık ve bazı doğu dinleri bu dünyanın faniliği ve dünyadan inzivaya çekilme üzerinde dururlar. Öte yandan İslâm, dünya hayatından vazgeçerek takvaya ulaşılamayacağı üzerinde durur. Dünyanın günlük uğraşlarına aktif katılarak ve günahlara karşı hayatında mücadele ederek bir Müslüman kendini kanıtlar. İnsanın maddî dünyaya aktif katılımı düşüncesi, inkişaf ve arınma anlamında *tezkiye* anlayışının bir parçasıdır ve İslâmî iktisat teorisi açısından önemlidir.⁵⁵ Diğer bir ifadeyle, maddî kazanım ve gelişmenin sosyal adalet ve manevî yükselişe vesile olması şartıyla bir Müslüman'ın dünyaya katılımı teşvik edilmektedir. Allah, Karun'un hikâyesinde nihâi amacı vurgulamaktadır.

[...] *“Yazıklar olsun size! Bu dünyalıkların böylesine peşine düşmeye*

52 Taha Cabir Alvani, *The Islamization of Knowledge: Yesterday and Today*, Herndon, Virginia: International Institute of Islamic Thought, ss. 6-13.

53 *Age.*, s. 8.

54 *Age.*, s. 11.

55 T. Gambling ve R. Karim, *Business and Accounting Ethics in Islam*, London: Mansell, 1991, s. 33.

değer mi? Oysa iman edip güzel ve makbul işler yapanlara Allah'ın cennette hazırladığı mükâfat elbette daha hayırlıdır. Buna ancak sabredenler nail olur.”⁵⁶

Bir Müslüman dünyaya dahil olurken, ibadeti ve dünya işleri arasında tutarlı olmayı unutmamalıdır. Bir Müslüman için İslâmın beş şartını yerine getirmek yeterli değildir: İslâmî ahlâk kodlarına da uyması gerekir.

Ebû Hüreyre radıyallahu anh'den rivayet edildiğine göre, Rasûlullah sallallahu aleyhi ve sellem: “Müflis kimdir, biliyor musunuz?” diye sordu. Ashâb “Bizim aramızda müflis, parası ve malı olmayan kimse- dir,” dediler. Rasûlullah sallallahu aleyhi ve sellem, “Şüphesiz ki üm- metimin müflisi, kıyamet günü namaz, oruç ve zekât sevabıyla gelip, fakat şuna sövüp, buna zina isnâd ve iftirası yapıp, şunun malını yi- yip, bunun kanını döküp, şunu dövüp, bu sebeple iyiliklerinin sevabı şuna buna verilen ve üzerindeki kul hakları bitmeden sevapları biter- se, hak sahiplerinin günahları kendisine yükletilip sonra da cehenne- me atılan kimsedir” buyurdular.⁵⁷

İslâm'da kutsal yasa sadece dinî mevzularla sınırlı değildir, Müslüman'ın hayatının bütün veçhelerini kuşatır.

3.1.7. İSLÂM AHLÂK SİSTEMİ

Yukarıdaki tartışmalar ışığında, İslâm ahlâk sisteminin temel parametreleri ortaya çıkmış oldu. Bunlar şu şekilde özetlenebilir:

- Fiiller ve kararların ahlâkî olup olmadığı fertlerin niyetlerine dayandırılarak sorgulanabilir. Allah her şeyi bilendir, bizim niyetle- rimizi bütünüyle ve mükemmel bir şekilde bilir.
- İyi niyetlerle yapılan iyi ameller ibadet hükmündedir. Helâl niyetler haram fiilleri helâl kılmaz.

⁵⁶ Kur'an 28:80.

⁵⁷ Müslim, Birr 59. Ayrıca bk. Tirmizî, Kıyamet 2

- İslâm bir ferde arzu ettiğine inanma ve amel etme özgürlüğü sunar; ancak sorumluluk ferdin kendisine aittir.
- Allah'a iman ferdin, Allah haricinde herhangi bir şeye ya da kimseye kendisini tümüyle vakfetmesini men eder.
- Çoğunluk ya da azınlık için faydalı olan kararlar zorunlu olarak ahlâkî değıllerdir. Ahlâk bir sayı oyunu değıldir.
- İslâm, ahlâk için açık bir sistem yaklaşımına sahiptir, kapalı ya da kişi merkezli değıldir. Egoizmin İslâm'da yeri yoktur.
- Ahlâkî kararlar Kur'an'ın ve kâinatın eş zamanlı okumasına dayanır.
- Diğer birçok din tarafından öngörülen ahlâk sistemlerinin aksine, İslâm insanoğlunun hayata aktif katılımı vasıtasıyla tezkiye tecrübe etmesini teşvik eder. Bu imtihan dünyasında ahlâklı davranarak Müslümanlar Allah'a karşı sözlerini yerine getirmiş olurlar.

Tablo 1'de özetlenen bütün yaklaşımların tersine, İslâm ahlâk sistemi ne parçalıdır ne de çok boyutludur. İslâmî hayat anlayışının bir parçasıdır, dolayısı ile bir bütündür. Ferdin davranış kurallarında bir içsel tutarlılık ya da muvazene söz konusudur. Bu denge düsturu aşağıdaki Kur'an âyetinin esasını oluşturur:

*Ve işte böylece Biz sizi orta bir ümmet kıldık ki Hakk'ın şahitleri olasınız ve Peygamber de sizin hakkınızda şahit olsun.*⁵⁸

İslâmî ahlâk sistemini geliştirmek için, İslâm ahlâk felsefesine rehberlik eden düsturları incelememiz gerekir. Şimdiye kadar bu düsturlara zimnen değinildi, ancak bir sonraki bölümde detaylı bir şekilde incelenecektir.

3.2. İSLÂM AHLÂK FELSEFESİ DÜSTURLARI

Beş temel düstur⁵⁹ islâmî ahlâkı şekillendirir. Tablo 2’de özetlendiği şekliyle bunlar tevhid, muvazene, özgür irade, sorumluluk ve ihsandır.

Tablo 2: İslâm Ahlâk Felsefesinin Düsturları⁶⁰	
Tevhid	İnsanın yaşamının ekonomik, siyasî sosyal ve dinî veçhelerini bir potada toplar, tutarlılığı ve düzeni ön plâna çıkarır. İslâm’ın dikey yönünü temsil eder.
Muvazene	Adalet kavramı ile ilgilidir. Sosyal düzeni oluşturmak için insanın yaşamının çeşitli veçheleri arasındaki dengeyi sağlar. İslâm’ın yatay yönünü temsil eder.
Özgür İrade	Allah’ın yaratmasının sınırları içerisinde Allah’ın yeryüzündeki halifesi olarak insanın dışsal bir zorlama olmaksızın fiiliyatta bulunma yeteneğidir.
Sorumluluk	İnsanın fiilleri dolayısıyla mes’uliyet altında olmasıdır.
İhsan	Hiçbir yükümlülük yokken başkalarına iyilik yapmaktır.

3.2.1. TEVHİD

Tevhid, İslâm’ın dikey yönünü temsil eder. Bir Müslümanın yaşamının ekonomik, siyasî, dinî ve sosyal veçhelerini bir potada top-

59 N. Haydar Nakvi, *Ethics and Aconomics: An Islamic Synthesis*, Londra: The Islamic Foundation, 1981, s. 48-57. (Türkçe çevirisi, *Ekonomi ve Ahlâk*, çev.: İlhan Kutluer, İstanbul: İnsan Yayınları, 1985) Nakvi ilk dört düsturu açıklar, ancak Gazalî’nin ahlâk çalışması, *adl* kavramının sadece muvazeneyi değil, aynı zamanda adalet ve eşitliği de içerdiğini ve ihsan gibi ek bir düsturun olabileceğini öne sürer.

60 Nakvi, s. 48-57.

lar, tutarlılığı ve düzeni ön plâna çıkarır. Tevhid düsturu müslümanın üzerinde sürekli bir etkiye sahiptir.⁶¹

- Bir Müslüman, dünyadaki her şeyin ve kendisinin Allah'a ait olduğunu kabul ettiğinden, düşüncesinde ve davranışında sapamaz. Onun vizyonu daha geniştir ve vazife duygusu herhangi bir alan ya da grupla sınırlanamaz. Herhangi bir ırkçı sistem ya da kast sistemi onun düşüncesinde tutarsızdır.

- Tek iktidar sahibi ve her şeyi bilen sadece Allah olduğundan, Müslüman Allah haricinde hiçbir güçten korkmaz. Herhangi bir kişinin büyüklüğü onda saygı ya da korku uyandırmaz ve kendisinin başka birisi tarafından ahlâk dışı bir fiil gerçekleştirme yönünde zorlamasına müsaade etmez. Allah verdiklerini geri alabileceğinden, Müslüman alçakgönüllü ve mütevazı olmalıdır.

- Müslüman Allah'ın kendisine yardım edeceğine kani olduğundan, Allah'ın yardımı ve rahmetinden ümidini kesmez. Hiçbir insan ya da hayvan zaman gelmeden hayatına son verme hakkına sahip değildir, ancak Allah onun hayat hakkını alabilir. Böylece Müslüman neyin ahlâkî ve İslâmî olduğu noktasında gönül rahatlığı ile hareket edecektir.

- Kelime-i tevhidin en önemli sonucu Müslüman'ın Allah'ın emirlerine boyun eğmesi ve riayet etmesidir. Bir Müslüman, Allah'ın gizli ya da açık her şeyi bildiğine inandığından hiçbir niyetini ya da amelini Rabbinden saklayamaz. Dolayısıyla, bir Müslüman yasak olandan kaçınacak ve doğru olanı yapacaktır.

TEVHİD DÜSTURUNUN İŞ AHLÂKINA TATBİKİ

- Çalışanları, tedarikçileri, müşterileri ya da paydaşları arasında

61 Mevdudi, *Towards Understanding Islam, Tacoma Park, MD: International ;Graphics Printing Srevice, 1977, ss. 74-78.* (Türkçe çevirisi, *İslâm'a İlk Adım*, çev., Serdar Güzey, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1996)

ırk, renk, cinsiyet ya da dine dayanan fark gözetemez. Bu Allah'ın insanoğlunu yaratmasının temel amacıyla uyumludur.

*Ey insanlar, biz sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Birbirinizi tanıyıp sahip çıkmanız için milletlere, sülalelere ayırdık.*⁶²

• Gayriahlâkî uygulamalara icbar edilemez; çünkü sadece Allah'tan korkar ve sadece Allah'ı sever. İster camide olsun, ister hayatını kazanmak için çalışsın, isterse başka bir işini yerine getirsin, Müslüman aynı tutarlı ahlâk kodlarını takip eder. Böylece mutlu olur.

*De ki: "Benim namazım da, her türlü ibadetlerim de, hayatım da ve ölümüm de hep Rabbülalemin olan Allah'a aittir..."*⁶³

• Malını tamahkârca biriktirmez. 'Emanet' kavramı Müslüman için çok önemlidir, çünkü bilir ki dünyevî meziyetler geçicidir ve akıllıca kullanılmalıdır. Bir Müslüman salt kâr ile yönlendirilmez ve ne pahasına olursa olsun servet birikimine çabalamaz.

Mal mülk, çoluk çocuk... Bütün bunlar dünya hayatının süsleridir. Ama baki kalacak yararlı işler ise Rabbinin katında, hem mükâfat yönünden hem de ümit bağlamak bakımından daha hayırlıdır.⁶⁴

3.2.2. MUVAZENE

Muvazene, İslâm'ın yatay yönünü temsil eder ve kâinattaki her şeyi kuşatan ahenkle ilgilidir.⁶⁵ Âlemde gördüğümüz adalet ve düzen bu hassas dengeyi yansıtır. Nitekim Allah şöyle buyurur:

*Biz her şeyi bir düzen içerisinde yarattık.*⁶⁶

⁶² Kur'an 49:13.

⁶³ Kur'an 6:162.

⁶⁴ Kur'an 18:46.

⁶⁵ Muvazenenin detaylı müzakeresi için bkz., Mevdudi, *Towards Understanding Islâm*, ss. 2-3.

⁶⁶ Kur'an 54:59.

Muvazenenin mahiyeti doğanın hususiyetinden aşkındır. Bu, her bir Müslümanın yaşamında gayret etmesi gereken bir dinamik özelliktir. Muvazene ve denge ihtiyacı Allah'ın Müslüman topluluğu “ummatun vasatun” olarak sınıflandırmasında vurgulanmaktadır. Sahip olanla olmayan arasındaki dengeyi korumak için, Allah vermenin önemini vurgular ve gösterişçi tüketimi yasaklar.

*Allah yolunda malınızı harcadığınız da, kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın ve hep güzel davranın. Çünkü Allah güzel hareket edenleri sever.*⁶⁷

Aynı zamanda, Allah aşırı zahitliği teşvik etmemektedir. Denge ve ölçülülük temeldir; Allah “cennette en yüksek evsiye ile ödüllendirilecek kişileri” şöyle tarif eder:

*Rahman'ın o has kulları, harcamalarında ne israf eder, ne de eli sıkı davranırlar; bu ikisinin arasında bir denge tuttururlar. Onlar, Allah'la beraber başka tanrıya yalvarmazlar, (...) O kullar, yalan şahitlik etmezler. Boş söz ve işlere rastladıklarında vakarla oradan geçip giderler Kendilerine Rab'lerinin âyetleri hatırlatıldığında, onlara karşı sağırırlar ve körler gibi davranmazlar...*⁶⁸

MUVAZENE DÜSTURUNUN İŞ AHLÂKINA TATBİKİ

Muvazene ya da denge düsturu mecazen ve olduğu gibi işe uygulanır. Meselâ, Allah Müslüman iş adamlarını şöyle ihtar etmektedir.

*Ölçtüğümüz zaman dürüst olun. Doğru terazi ile tartın. Bu hem ticaretiniz için daha hayırlı hem de âkıbet yönünden daha güzeldir.*⁶⁹

‘Adl’in diğer anlamı da adalet ve hakkaniyettir.⁷⁰ Yukarıdaki

⁶⁷ Kur’ân 2:195.

⁶⁸ Kur’ân 25:67-68, 72-73.

⁶⁹ Kur’ân 17:35,

⁷⁰ Muhammed Umar-ud-din, *The Ethical Philosophy of al Ghazzali*, Lahore, Pakistan: Sh. Muhammed Ashraf, 1991, s. 241.

âyette görüldüğü üzere, dengeli iş aynı zamanda adil ve doğrudur.⁷¹ Kur'ân'da 'adl terimini bu anlamda kullanır. İslâm sadece kamu yararı için iş yapan tüccarlar topluluğu oluşturmayı amaçlamaz. Yerine, insanın açgözlülüğe temayülünü ve servete karşı muhabbetini sınırlandırmak ister. Sonuç olarak, tamahkârlık⁷² ve müsrif davranış biçimi hem Kur'ân'da hem de sünnette yasaklanmıştır.

3.2.3. ÖZGÜR İRADE

Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak hayatına yön vermesi için insana belli bir seviyede özgür irade bahşedilmiştir.⁷³ Belli bir sistem dahilinde olmakla birlikte, insan düşünme ve yargıya varma, arzu ettiği hayat tarzını kabul etme ve en önemlisi seçtiği davranış kurallarına göre hareket etme kabiliyetiyle donatılmıştır. Kâinattaki diğer yaratılanlardan farklı olarak insan, ahlâkî ya da gayri ahlâkî, nasıl davranacağını seçebilir.

*De ki: "İşte Rabbiniz tarafından gerçek geldi. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin."*⁷⁴

Bir kere Müslüman olmayı seçen, iradesini Allah'a sunar, ümmete dahil olur ve Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak bir konum üstlenir. Allah'ın kişiye ve toplumsal hayata ilişkin emrettiği kurallara göre davranmayı kabul eder. Artık, "onun bütün hayatı Allah'a itaat olur ve kişiliğinde herhangi çatışma olmaz."⁷⁵ Özgür irade, tevhid ve muvazene ile bir arada var olur.

71 Dengenin, adalet ve hakkaniyet ile birlikte tutarlı olması işletmedeki adalet teorisinin bir parçasıdır. Bkz., J. L. Gibson, J. M. Ivancevich ve J. H. Donnelly, *Organizations: Behaviour, Structure and Processes Burr Ridge*, IL: Irwin, 1994.

72 Kur'ân 9:34. "Altını, gümüşü yığıp Allah yolunda harcamayanlar var ya..."

73 Kur'ân 2:30.

74 Kur'ân 18:29.

75 Mevdudi, s. 4.

ÖZGÜR İRADE DÜSTURUNUN İŞ AHLÂKINA TATBİKİ

Özgür irade düsturuna istinaden, bir insan bir akit yapma ve onu devam ettirme ya da sona erdirme hakkına sahiptir. Allah'ın iradesine boyun eğmiş bir Müslüman, yaptığı bütün akitleri yerine getirir.

*Ey inananlar yaptığınız akitleri yerine getirin.*⁷⁶

Yukarıdaki ayet açıkça Müslümanlara hitap etmektedir. Yusuf Ali'nin ileri sürdüğü üzere, akd kelimesi çok yönlü bir kavramdır. Bu kavram,

- a) ruhanî doğamızdan ve Allah'la ilişkimizden gelen ilâhî yükümlülükler,
- b) evlilik akdi gibi toplumsal yükümlülükler,
- c) anlaşmalar gibi siyasî yükümlülükler ve
- d) belli işleri yerine getirmek için yapılan yasal sözleşmeler ya da çalışanlarımıza insanca muamelede bulunmak için yapılan zımnî sözleşmeler gibi iş yükümlülüklerini belirtir.

Müslüman, bir fiil işlerken, Allah tarafından belirlenen ahlâk kodlarına göre kendi özgür iradesine hâkim olmalıdır.

Ekonomi nokta-i nazarıyla, İslâm *laissez-faire* prensibini ve “görünmez el” anlayışını reddetmektedir.⁷⁷ İnsan yapısının temel parçalarından birisi *nefs-i emmare* olduğundan, bu sistemi suistimal etmeye meyillidir. Ivan Baesky ve Michael Milken olayları, Birleşik Devletlerdeki tasarruf ve kredi skandalları, BCCL fiyaskosu, İtalya'daki hükümet yolsuzlukları ve mafya, Orta Doğu'daki bahşiş sistemi, Japonya'daki borsa skandalı vb., kapitalist sistemin eksikliklerini göstermektedirler. Yolunu Allah'ın yasalarının çizdiği *Homo İslâmîcus*⁷⁸ bilinçli olarak ahlâkî olmayı seçecektir.

⁷⁶ Kur'an 5:1.

⁷⁷ Nakvi, ss. 66-67.

⁷⁸ M. A. Zarga, “Social Welfare Function and Consumer Behaviour: An Islamic Formulation of Selected Issues,” Birinci Uluslar arası İslâm Ekonomisi Konferansı'nda sunulan bildiri. Mekke, 1976,

3.2.4. SORUMLULUK

Sınırsız özgürlük anlamsızdır; çünkü hiçbir sorumluluğu ya da hesap vermeyi öngörmez. Alah'ın yaratılmasındaki 'adl ve hakkaniyet emirlerini karşılama, insan, amelleri için hesap verebilirliğe ihtiyaç duyar.

[...] Kim kötü iş yaparsa onun cezasını bulur ve Allah'tan başka, kendisini o azaptan kurtaracak ne bir hâmi, ne de bir yardımcı bulamaz. Erkek olsun kadın olsun kim mümin olarak iyi ve yararlı işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar bile hakları yemez.⁷⁹

Daha önce de tartışıldığı gibi İslâm adildir. Ergenlik çağına ulaşmayan, aklı yerinde olmayan ve uykuda olan bir kişi, filleri dolayısıyla sorumlu değildir.

Sorumluluk kavramı bağlamında, İslâm'da farz-ı ayın ve farz-ı kifaye ayrımı vardır.⁸⁰ Meselâ, farz-ı kifaye şunu öne sürer: şayet bir kimse dinî ilimler tahsil etmekle meşgul olmayı ister ve çalışması bu isteğini yerine getirmeye yetmez ise kendisine zekât verilebilir; çünkü bilgiyi aramak kolektif bir görev olarak kabul edilir. Nafile ibadetlerle meşgul olduğundan geçimini sağlamak için çalışmaya zaman bulamayan kimse zekât alamaz. Çünkü bilgiyi arayanın tersine onun nafile ibadeti sadece kendiyile sınırlıdır. Öte yandan farz-ı ayın ise doğası ve uygulaması itibarıyla koşulsuz emir ve her bir fert üzerine aynı şekilde bir yükümlülük anlamına gelir. Oruç ve namaz farz-ı ayın sınıfına girer ve bir Müslüman bu tür ibadetlerine ilişkin kişisel sorumluluktan kaçamaz.⁸¹

İslâm'da sorumluluk çok katlıdır ve hem mikro (şahsî) hem de makro (örgütsel ve toplumsal) seviyeye odaklanır. Hatta mikro ve makro seviyeleri bir araya getirir. Seyyid Kutup'un belirttiği üzere;

⁷⁹ Kur'an 4:123-124.

⁸⁰ Hurşit Ahmet, Nakvi'ye önsöz, s. 14.

⁸¹ *Al Hidayah*, Vol. II, Chapter I, Serial No. 1988.

İslâm bütün yönleriyle karşılıklı sorumluluk ilkesini emreder. İçerisinde, kişi ile ruhu arasında, kişi ile yakın ailesi arasında, birey ile toplum arasında, topluluk ile diğer topluluklar arasında mevcut olan sorumlulukları bulabiliriz.⁸²

Sorumluluk kavramının bu detaylı anlamını örgütlerin sosyal sorumluluklarına özel referansla ilerleyen bölümlerde tartışacağız.

SORUMLULUK DÜSTURUNUN İŞ AHLÂKINA TATBİKİ

Bir Müslüman iş adamı ahlâk dışı davrandığında, işin baskısını ya da herkesin ahlâk dışı davrandığını ileri sürerek suçu üzerinden atamaz. Kendi fiillerinin sorumluluğu kendine aittir. Nitekim Allah öyle buyurur:

*Herkes yaptığı işlerin rehini ve esiri olacaktır.*⁸³

Dolayısıyla, bu düstur diğer tevhid, muvazene ve özgür irade düsturlarıyla bağlantılıdır. Bütün yükümlülüklerimize saygı gösterilmelidir, sadece ahlâkî olarak yanlış olanlar hariç. Meselâ, Hz. İbrahim evlatlık yükümlülüğünü reddetti, çünkü babası onun şirk ya da putperestlik üzere olmasını istiyordu. Öte yandan, Hz. Muhammed (sav) yeni Müslüman olan Ebu Cendel'in Kureyş'e geri verilmesini gerektiren bir şartı içermesine rağmen Hudeybiye Anlaşması'na riayet etmişti. Bir Müslüman bir söz vermiş ya da meşru bir akit yapmış ise, onu yerine getirmelidir.

*Ebû Hüreyre radiyallahu anh'den rivayet edildiğine göre Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Münâfiğin alâmeti üçtür: Konuşunca yalan söyler. Söz verince sözünde durmaz. Kendisine bir şey emanet edilince hiyanet eder."*⁸⁴

⁸² Kutup, s. 56.

⁸³ Kur'ân 74:38.

⁸⁴ Buhârî, İmân 24, Şehâdât 28, Vesâyâ 8, Edeb 69; Müslim, İmân 107-108. Ayrıca bk. Tirmizî, İmân 14; Nesâî, İmân 20

3.2.5. İHSAN

İhsan ya da iyilikte bulunmak, “hiçbir yükümlülük yokken başkasının faydasına yapılan iş⁸⁵ olarak tanımlanır. İyilik İslâm’da teşvik edilmiştir.

İyâz İbni Himâr radiyallahu anh Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem’i şöyle buyururken dinledim, dedi:

“Cennetlikler üç gruptur. Bunlar: Âdil ve başarılı devlet başkanı, yakınlarına ve müslümanlara karşı merhametli ve yufka yürekli olan kişi, ailesi kalabalık olduğu halde haram kazançtan sakınıp, kimse-den bir şey istemeyen adamdır.”⁸⁶

İHSAN DÜSTURUNUN İŞ AHLÂKINA TATBİKİ

Gazalî’ye göre altı çeşit ihsan vardır.⁸⁷

- Bir kişi bir şeye ihtiyaç duyarsa, başka birisi cüz’î bir kâr ile o ihtiyacını karşılamalıdır. Şayet veren kârından vazgeçerse, bu onun için en hayırlısıdır.

- Bir kişi fakir birisinden herhangi bir şey alırsa, mevcut fiyatına göre daha fazla ödeyip bir miktar zarar etmiş olsa bile bu bir iyiliktir. Böyle bir davranış insanı yüceltir, aksi ise ters etki yapar. Öte yandan, yüksek oranda kâr istemekle ünlenmiş bir zengine ödemesi gerekenden fazla vermek övgüye değer değildir.

- Borcunu ödemek isteyip de zamanında ödeyemeyen borçlu-ya zaman tanımak, gerekiyorsa borçlarda azaltmaya gitmek bir ihsandır.

- Satın almış oldukları malları iade etmek isteyen insanlara müsaade etmek de bir ihsandır.

- Bir borçlunun borcunu zamanı gelmeden ödemesi, hatta mümkünse çok uzun süre önceden ödemesi takdire şayandır.

⁸⁵ Bkz., Umar-ud-din, s. 241.

⁸⁶ Müslim, Cennet 63

⁸⁷ Bkz., Umar-ud-din, s. 241-242.

- Krediyile bir ürün satarken, satıcı gönlü zengin olmalıdır, şart koşulmuş miktarları ödeyemeyen borçluyu çok zorlamamalıdır.

Yukarıdaki düsturlar günlük davranışlarımızı yönlendirmekle birlikte, daha çok İslâm ahlâk felsefesinin tanımsal unsurlarıdır. Kur'ân ve sünnet, temel davranış biçimlerinin meşruluk derecelerini ve Müslüman iş adamları için helâl ve haram iş alanlarını belirleyerek, bu düsturları birbiriyle tamamlamaktadır.

3.3. İSLÂM'DA MEŞRU VE GAYRİMEŞRU DAVRANIŞ DÜZEYLERİ⁸⁸

İslâm'ın ahlâk kodları tarifinde, fiillerin meşru ya da gayri meşruluk derecelerine göre kategorize edilebildiklerini anlamamız önemlidir. Fıkıhta, bu türden beş basamak bildirilmiştir.

Farz: Müslüman olan herkesin yapmakla zorunlu olduğu fiiller basamağını temsil eder. Meselâ, günde beş vakit namaz, oruç ve zekât bir Müslümanın yerine getirmesi gereken mecburî amel-lerdir.

Müstehab: Müslümanlar için zorunlu olmayan ancak ziyadesiyle teşvike dilen fiiller basamağını tarif eder. Nafile namazlar ve ramazan haricindeki nafile oruç bu kategoriye girer.

Mübah: Ne zorunlu ne de yasaklanmış olarak tanımlanabilecek müsaade edilebilir fiillerdir. Meselâ, bir Müslüman bir helâl yiyecekten başka bir helâl yiyeceğe göre daha çok hoşlanabilir. Ya da bir Müslüman bahçe işlerinden hazzedebilir.

Mekruh: Tümüyle yasaklanmayan, ancak çirkin görülen fiilleri temsil eder. Mekruh, haramın bir alt basamağıdır ve mekruhun cezası haram fiilin cezasından biraz daha hafiftir, ancak mekruh fiiller aşırıya kaçır ve harama sevk ederse haram hükmünde olur.⁸⁹

⁸⁸ Cemal Bedevi, *Age.*,

⁸⁹ Kardavî, s. 10.

Meselâ sigara içmek açıkça yasaklanmamasına rağmen, mekruh bir fiildir.

Haram: Gayrimeşru ve yasaklanmış fiillerdir. Adam öldürme, zina, alkol tüketimi gibi fiilleri işlemek büyük bir günahdır. Bu türden fiiller, hem öbür dünyada Allah tarafından hem de bu dünyada yasalar tarafından cezalandırılır.⁹⁰

İlginç bir şekilde, çok az fiil haram ve helâl kategorileri içerisinde yer almaktadır. Yukarıda bahsedilen eş kategori arasındaki sınırlar mutlak değildir. Meselâ belli şartlar altında haram olan bir fiil başka bir durumda caiz olabilir. Normal şartlar altında bir Müslüman domuz ürünleri tüketemez. Ancak açlık dolayısıyla ölüm korkusu duyan ve domuzdan başka bir şey bulamayan bir Müslüman, böyle bir durum içerisinde domuz eti yiyebilir.⁹¹

Tablo 3:

Helâl ve Harama İlişkin İslâmî İlkeler⁹²

1. Temel ilke bir şeyin müsaade edilebilirliğidir.
2. Meşru ya da yasaklı kılma sadece Allah'ın elindedir.
3. Helâlî yasaklamak ve harama müsaade etmek aynı şekilde şirk işlemektir.
4. Bir şeyin yasaklanması onun zararlılığı dolayısı iledir
5. Helâl olan kâfidir, haram ise lüzumsuzdur.
6. Harama sebebiyet veren de haramdır.
7. Helâlin haram olarak sunulması yasaklanmıştır
8. İyi niyetler haramı caiz kılmaz.
9. Şüpheli şeylerden kaçınılmalıdır.
10. Haram herkese aynı şekilde yasaklanmıştır.
11. Mecburiyet istisnaı dikta ettirir.

Tablo 3, Yusuf Kardavî'nin arz ettiği şekliyle helâl ve haramla il-

⁹⁰ Age.

⁹¹ Mervan İbrahim Al Kaysi, *Morals and Manners in Islam, Leicester, UK: The Islamic Foundation, 1989, s. 50.*

⁹² Kardavî, s. 11.

gili İslâmî prensipleri özetlemektedir. Yukarıdaki kategorizasyona (özellikle 4. ve 5. İlkelere) göre, birinci kural “Meşru olan aynı zamanda sağlığa yararlı ve saf/halidir” ilkesidir. Meşru olmayan insanlara zarar verir. Meselâ İslâm, Müslümanları alkol tüketiminden men etmiştir. Son zamanlardaki çalışmalar, hamilelik döneminde anne tarafından alınan alkolün rahimdeki çocuğu etkilediğini, onulmaz alkol sendromu ve zihinsel geriliğe yol açtığını göstermiştir. Başka bir deyişle meşru olan ahlâkî, gayri meşru olan ise gayri ahlâkîdir. Meselâ zina hem gayri meşru hem de gayri ahlâkîdir. İkinci kural, “Gayri meşru bir fiile sebebiyet veren dahi gayri meşrudur.” Bu bağlamda, pornografi gayri meşru ve gayri ahlâkîdir; çünkü zinaya sebebiyet verebilmektedir.

Bir kişinin ahlâkî davranışını değerlendirirken, Müslümanların gayri meşrudan ve meşruyu gayri meşru yapmaktan kaçınması gerekmektedir. Allah Kur’ân’da şöyle buyurur:

De ki: “Peki, Allah’ın size ihsan ettiği rızıklardan, bir kısmını helâl, bir kısmını haram yapmanıza ne dersiniz?” De: “Allah mı sizin böyle yapmanıza izin verdi, yoksa siz Allah’a iftira mı ediyorsunuz?”⁹³

Bunun tersi de doğrudur.⁹⁴ Müslüman, Allah’ın meşru olarak sınıflandırdığı bir şeyi gayri meşru yapmamalıdır. Meselâ bufalo yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan bir tür olabilir. Sayılarının artması için avlanması yasaklanabilir, ancak hiç kimse bufalo eti yemenin ve bufalo derisi ticareti yapmanın haram kıldığını söyleyemez.

⁹³ Kur’ân 10:59.

⁹⁴ Kur’ân 5:87.

4. HELÂL VE HARAM İŞ ALANLARI

Haram olanın kendiliğinden haram ve dolayısıyla gayri ahlâkî olan iş alanlarıyla karşılıklı ilişki içerisinde olduğu farzedilir. Aynı durum helâl için de geçerlidir.

4.1. HELÂL KAZANÇLAR

Hz. Peyamber (sav) ve adaletle yol gösteren halifelerin misalleriyle İslâm, ticaretin ya da iktisadî faaliyetin önemine işaret eder. Hz. Ebu Bekir (ra) kumaş işiyle, Hz. Ömer (ra) tahıl ticaretiyle ve Hz. Osman (ra) da kumaş ticareti ile uğraşırlardı. Hz. Muhammed'in ashâbı arasındaki Ensar tarımla iştigal ederdi. Gerçekte, yasaklanan ticarî alanlar haricinde İslâm, Müslümanların iktisadî faaliyetlerde bulunmalarını hararetle teşvik etmiştir.

Allah'ın Peygamberine (sav) ne tür kazancın en iyi olduğu sorulduğunda şöyle cevap verdi:

Râfi' bin Hadîc radiyallahu anh'dan: Denildi ki: "Ey Allah'ın Resulü! Hangi kazanç daha helâl ve hoştur?" "Kişinin elinin emeği ile elde edilen kazanç; bir de hilesiz yapılan her güzel alış verişten elde edilen kazanç." 95

95 Ahmed İbni Hanbel, IV, 141

Helâl bir ticaret ile para kazanmak dilencilikten iyidir. Bu ilke aşağıdaki hadiste vurgulanmaktadır:

Hz. Enes (ra) anlatıyor: “Ensardan ibri Hz. Muhammed (sav)e gelip, O’ndan bir şeyler istemişti. Hz. Peyamber (sav) “Evinde hiçbir şey yok mu?” diye sorunca adam: “Evet” dedi. “Bir çulumuz var. Bir kısmıyla örtünüp, bir kısmını da yaygı olarak yere seriyoruz! Bir de su içtiğimiz kabımız var.” “Onları bana getir!” diye emrettiler. Adam gidip getirdi. Rasûlullah (sav) eşyaları eline alıp: “Şunları satın alacak yok mu?” buyurdular. Bir adam: “Ben bir dirheme satın alıyorum.” Dedi. Resûlullah (sav): “Bir dirhemden fazla veren yok mu?” dedi ve iki üç sefer tekrarlayarak (açık artırmaya çıkardı). Orada bulunan bir adam: “Ben onlara iki dirhem veriyorum” dedi. Rasûlullah (sav), eşyaları ona sattı. İki dirhemi alıp Ensarî’ye verdi ve: “Bunun biriyle ailen için yiyecek al, âline ver. Diğeriyle de bir balta al bana getir!” buyurdular. Adam gidip bir balta alıp getirdi. Resûlullah (sav), ona eliyle bir saplık geçirdi. Sonra: “Git, odun kes, sat ve on beş gün bana gözükme!” buyurdu. Adam aynen böyle yaptı, sonra yanına geldi. Bu esnada on dirhem kazanmış, bunun bir kısmıyla giyecek, bir kısmıyla da yiyecek satın almıştı. Resûlullah (sav): “Bak, bu senin için, kıyamet günü alınanda dilenme lekesiyle gelmeden daha hayırlıdır!” buyurdu ve sözlerine şöyle devam etti: “Dilenmek, sersefil, fakra düşmüş veya rüsvay edici borca batmış veya elem verici kana bulaşmış insanlar dışında, kimseye caiz değildir.”⁹⁶

4.1.1. ZİRAAT

Allah, Kur’ân’da ziraat ve çiftçiliğin süreçlerine değinmektedir: yağmurun nasıl gönderildiği ve yeryüzüne nasıl yağdığı, toprağı nasıl verimli kıldığı ve işlemeye hazırladığı, rüzgârın tohumun dağıtılmasındaki rolü ve ürünlerin nasıl yetiştiği.

96 Enes b. Malik, *Ebu Davud*, 1637.

*Allah yeryüzünü de canlı yaratıklar için alçaltıp döşedi. Orada meyve çeşitleri, salkımlarla dolu hurma ağaçları, saplı ve yapraklı hububat ve hoş kokulu bitkiler var. O halde Rabbinizin hangi nimetlerini inkâr edebilirsiniz.*⁹⁷

Bu ve diğer Kur'ân âyetleri⁹⁸ ziraatı teşvik etmektedir. Kardavî ziraatı destekler mahiyette aşağıdaki hadisi nakleder:

*“Bir Müslüman bir ağaç diker veya bir tohum eker de bunların mahsûlâtından bir kuş veya insan veya hayvan yiyecek olsa, bu onun için bir sadaka olur.”*⁹⁹

4.1.2. SANAYİ VE MESLEKİ ALANLAR

Ziraatın yanı sıra, hayatın sürdürülmesi ve toplumun iyileştirilmesi için vasıta olan sanayi, zanaat ve diğer iş kolları ile de Müslümanların uğraşmaları teşvik edilmektedir. Nitekim, bu becerilerin geliştirilmesi *farz-ı kifayedir*. İslâm aşağı gibi görülen bazı mesleklerin itibarını da yükseltmiştir. Meselâ Hz. Musa (sav), müstakbel eşiyle evlenebilmek için sekiz yıl tarım işçisi olarak çalışmıştır. Hz. Muhammed (sav) de yıllarca çobanlık yapmıştır.

*Allah'ın Resulü dedi ki; “Hiçbir peygamber yoktur ki çobanlık yapmamış olsun.” Birisi sordu “Sen de mi ey Allah'ın elçisi?” O “Ben de” dedi.*¹⁰⁰

Genele olarak İslâm, toplumun ihtiyacını karşılayacak helâl çalışmalarını teşvik etmektedir.

⁹⁷ Kur'ân 55:10-13.

⁹⁸ Kur'ân 71:19-20; 80:24-28; 15:19-22.

⁹⁹ Enes b. Malik, *Sahih-i Buhari*, 3.513.

¹⁰⁰ Malik b. Enes, *al Muvatta*, 54.6.18.

4.2. HARAM KAZANÇLAR

Aşağıda üzerinde durulacak iş alanlarından Müslümanların kaçınması gerekir.

Alkol ticareti: Alkol tüketimi ve ticareti yasaklanmıştır. “Gerçekten, Allah içkinin kendisine, onu üretene, içene, sunana, taşıyana, satana, onun satışından kazanana, satın alana lânet etmektedir.”¹⁰¹ Dolayısıyla bir Müslüman iş adamı alkollü içeceklerin ithalatı ve ihracatıyla ilgili bir ticaret yapamaz, alkolün satıldığı bir iş yapamaz ya da orada çalışamaz.

Uyuşturucu Ticareti: Yusuf Kardavî uyuşturucuları, marihuana, kokain, afyon ve diğer *hamr* kategorisine girenler şeklinde sınıflandırır.¹⁰² Neyin *hamr* olduğunu belirleyen temel kıstas Hz. Ömer’in “*Hamr* zihni şaşırtandır” ifadesidir. İbn Teymiyye gibi Müslüman fıkıhçılar bu türden uyuşturucuları sarhoş edici ve vehimsel etkileri dolayısı ile ittifakla yasaklamışlardır. Kullanımları fena davranışlara ve insanın bedeninde zararlı sonuçlara sebebiyet verir.

*Sakin haram yiyerek, başkasının hakkını gasbederek kendinizi öldürmeyin. Allah size pek merhametlidir.*¹⁰³

Hamr’ın ticaretindeki genel kural gibi, uyuşturucuların her türlü ticareti de Müslümanlar için yasaklanmıştır.

Heykel ve Resim: “*Harama sebebiyet veren de haramdır*” ilkesinden¹⁰⁴ hareketle, ibadet nesnesi ve Allah’ın yarattıklarına benzetme nesnesi olarak resim ya da heykel üretimi İslâm’da yasaklanmıştır. Hz. Aişe tarafından rivayet edilen bir hadis bu konu hakkındadır:

Âişe (ra) küçük bir yastık satın almıştı, üzerinde birtakım (hayvan)

¹⁰¹ Kardavî, s. 74.

¹⁰² Age., s. 76.

¹⁰³ Kur’ân 4:29.

¹⁰⁴ Kardavî, *Al Halâl wa al Haram fî al İslam*, s. 11.

resimleri vardı. Rasûlullah (S) bunu görünce kapıda dikildi de içeriye girmedi. (Âişe dedi ki:)

Ben: —İşlediğim günâhtan Allah'a tevbe ederim! dedim.

Rasûlullah: —“Bu resimli yastık nedir?” buyurdu.

Ben: —Ben onu üzerine oturman ve ona dayanıp yaslanman için satın aldım, dedim.

Rasûlullah: —“Bu suretlerin sahipleri kıyamet gününde muhakkak azâb olunurlar ve o kimselere: Suretlerini yaptığınız bu hayvanları diriltiniz! denilir. Şüphesiz, melekler, içinde suret bulunan hiçbir eve girmezler” buyurdu.¹⁰⁵

Haram Malların Üretimi ve Satışı: Hamrın yasaklanmasında görüldüğü üzere, pornografi, haşhaş ve put heykeli gibi günaha sevke den malların ticareti haramdır. Bu türden ticaret, haram olanı yaymakta ve haram davranışları teşvik etmektedir. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurur:

*Allah, alkol, ölü hayvan, domuz ve heykel ticaretini yasakladı.*¹⁰⁶

Fuhuş: Birçok ülkede yasal olmasına rağmen, İslâm bu ticareti yasaklamıştır. Nitekim İslâm ilk geldiğinde kadınların bu biçimde sömürülmesini sona erdirmiştir. Fuhuş Kur'an'da ve sünnette kat'i olarak yasaklanmaktadır.

*Abdullah b. Übey b. Selûl kadın kölesine “Git, fuhuş yaparak bana hasılat getir” diyordu. Bu bağlamda Allah şu âyet nazil etti: “Dünya hayatının geçici metânı elde etmek için, sakın cariyelerinizi –hele iffetli olmak isterlerse fuhşa zorlamayın. Her kim onları fuhşa zorlarsa, bilinmelidir ki zorlanmalarından sonra, Allah kendileri hakkında gafurdur, rahimdir (çok affedicidir, merhamet ve ihsanı boldur).” (Kur'an 24:33)*¹⁰⁷

¹⁰⁵ Aişe, Sahih-i Buhari, 7.838.

¹⁰⁶ Cabir b. Abdullah, Sahih-i Buhari, 3.438.

¹⁰⁷ Cabir b. Abdullah, Sahih-i Buhari, 7180.

Garar (Bilinmezlik): Hz. Peygamber (sav), belirsizliği içerisinde barındıran, belirlenmemiş miktarın mübadelesini içeren her türlü ticareti yasaklamıştır. Bu, satıcının elinde olmayan malların, doğmamış hayvanların ve hasat edilmemiş tarım ürünlerinin satımını içermektedir.¹⁰⁸

*Allah'ın Peygamberi (sav) yetiştirmemiş meyvenin satımını yasakladı. Bu işlemi hem alıcı için hem de satıcı için yasakladı.*¹⁰⁹

Belirsizlik içeren bütün satışlar yasaklanmıştır.¹¹⁰ Meselâ bir kişi içerisinde ne olduğunu bilmediği bir ev satın alabilir. Yasaklanmış olan, birisinin parası hususunda ihtilafa, çatışmaya ya da haksızlığa yol açacak belirsizlikler barındıran satışlardır. Belirsizlik unsurunun asgarî olduğu satışlara müsaade edilmektedir.

Yasak Yarıcılık Tarzı: Yarıcılık, bazı şartlar altında müsaade edilmiş, bazı şartlar altında ise yasaklanmış bir anlaşma şeklidir. Bir toprak sahibinin toprağının bir kısmını işlemesi için bir başkasına verdiğini farz edelim. Yarıcı, topraktan elde edilecek ürünün belirli bir oranını elde etmek için aletlerini, tohumunu ve hayvanlarını kullanabilir. Toprak sahibi de yarıcıya tohum, alet ve hayvan tedarik edebilir. Bu türden bir yarıcılık caizdir. Hz. Peygamber, Hayber halkının, ürünün yarısı karşılığında toprağı işlemelerine müsaade etmiştir.¹¹¹ Muhâbere diye adlandırılan ikinci tür yarıcılık ise caiz değildir. Bu tür yarıcılıkta, toprak sahibi ürünün belli bir miktarını alacağını belirtir, yarıcı ise geriye kalana razı olur. Şayet toprak çok verimli olmaz ise yarıcı hiçbirşey alamaz.

İkinci tür yarıcılığın yasaklanması İslâm'ın muvazene ve ihsan düsturlarıyla ilgisini göstermektedir. Hem toprak sahibi hem de yarıcı adil davranmalı; toprak sahibi üretimin büyük çoğunlu-

¹⁰⁸ Kardavî, ss. 253-254.

¹⁰⁹ Abdullah b. Ömer, *al Muvatta*, 31.8.10.

¹¹⁰ Kardavî, s. 254.

¹¹¹ Abdullah b. Ömer, *Sahih-i Buhari*, 3.485.

ġunu talep etmemeli ve yarıcı da toprağı iyi iŒlemeli, iki taraf kazancı ve zararı paylaŒmalıdır. Bu durum açıkçası kiralamadan daha adildir.¹¹²

112 İbn Teymiyye, *Public Duties in Islam: The Institution of the Hisbah*, Leicester. UK: The Islamic Foundation, 1992, s. 41.

5. AHLÂKÎ ÖRGÜT ORTAMI GELİŞTİRME

Ahlâkî ya da gayri ahlâkî davranış boşlukta meydana gelmez. Oluşunu kolaylaştıracığı bir örgütsel bağlamda zuhur eder. Örgüt katılımcılarının faaliyetleri ve firma kültürü içerisinde somutlaşan normlar ve derleri, örgütün ahlâkî iklimine ilâve edilebilir. İngiliz atasözü “Benzeşenler buluşurlar” buraya uygulanabilir. New York polisleri ekstra para kazanmanın kolay yolunun rüşvet almak olduğuna karar verdiklerinde Serpeco skandalı patlak verdi. Çok öncesinden, bütün departman tümüyle yolsuzluğa bulaşmıştı. Milken, Levine ve Boesky skandalları örgüt üyelerinin ahlâkî hiçe saydıkları olaylardı. Çünkü yöneticiler hem çok gevşekteler hem de yasaların kendilerini yakalayamayacağına inanıyorlardı. Suçu dolayısıyla, Michael milken beş yüz milyon dolar para cezası ödenek zorunda kaldı ve hapis yattı.

Bir örgütteki ahlâkî ortamı incelerken, kişilerin şahsî ahlâkî durumlarından başlamak gerekir. Kimisi ahlâkî kurallara bağlıdır ve kuşkulu davranışlarla meşgul olmaz. Başkaları, akranlarının ya da patronlarının ya da dış çevresel baskıların gayri ahlâkî standartlarından etkilenirler. Meselâ aşırı rekabetçi işlerde çalışanlar, daha üst bir dereceye ulaşmak için mümkün olan her türlü aracı kullanmaya zorlanırlar ve Boesky'nin rekabet üstünlüğü elde etmek için rekabete ve dürüstlüğe aykırı hissesenedi alış verişinde bulunması gibi gayri ahlâkî davranışlara başvururlar. Bir yönetici ahlâk dışı

davranışı bildiği zaman bir şeyler yapamaz mı? Aslında bu türden uygulamalara müsamaha gösterildiği anlaşılmaktadır. Kimiz aman da örgütler gayri ihtiyarî olarak ödül sistemleri ile ahlâk dışı davranışları teşvik etmektedirler. Wall Street'deki, Birleşik devletlerdeki ve diğer ülkelerdeki tasarruf ve kredi endüstrisinde yakında gerçekleşmiş skandallar birçok firmanın kendi ahlâkî standartlarını yeniden gözden geçirmelerine sebebiyet verdi. İş ahlâkına ilişkin bu yeni ilgi, örgütlerin çoklu paydaşlarına karşı sosyal sorumluluklarının incelenmesiyle daha iyi anlaşılabilir.

6. ÖRGÜTLERİN SOSYAL SORUMLULUKLARINA DAİR İSLÂMÎ BAKIŞ AÇISI

Sosyal sorumluluk “bir örgütün, içerisinde faaliyette bulunduğu toplumu korumak ve ona katkıda bulunmak noktasındaki yükümlülükleri”¹¹³ anlamına gelir. Bir örgüt sosyal sorumluluğu üç alanda icra eder: paydaşları, doğal çevre ve genel sosyal refah.

6.1. ÖRGÜTSEL PAYDAŞLAR

Örgütsel paydaşlar, bir örgütün faaliyetlerinden etkilenen insanları ya da örgütleri temsil eder. Temel örgütsel paydaşların bazıları Tablo 4’te gösterilmektedir. Ahlâk, bir firmanın çalışanlarıyla, çalışanların firmayla ve firmanın diğer ekonomik unsurlarla ilişkilerinin nasıl olacağını etkileyebilir.

6.1.1. FİRMANIN ÇALIŞANLARI İLE İLİŞKİLERİ

İslâm dışı alanlarda, ahlâkî standartlar yöneticinin davranışında şekillenir. Bu standartlar ikramiye ve işten çıkarma, maaşlar, cinsel taciz ve iş yeri şartları ile ilgili diğer unsurları kapsar.

Çalışan ile İlgili Kararlar: İslâm, bütün Müslümanlara eşit davranmamızı önerir. Meselâ bir müdürün bir çalışanın perfor-

113 Barney ve Gruffin, p. 726.

mansını değerlendirirken ikramiye, iş atamaları ya da başka herhangi bir hususta, haktan ve adaletten yana olması bir gerekliliktir. Allah bize şöyle emir verir:

*Allah, size emanetleri ehline vermenizi, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adalete uygun tarzda hüküm vermenizi emreder.*¹¹⁴

Tablo 4: Temel Ahlâkî Odak Alanları ¹¹⁵		
<i>Odak Alanlar</i>	<i>Paydaşlar</i>	<i>Mevzu</i>
Firmanın çalışanları ile ilişkileri	Çalışanlar	İkramiye ve işten çıkarma; maaşlar ve çalışma şartları, mahremiyet.
Çalışanların firmayla ilişkileri	Firma	Çıkar çatışmaları; gizlilik; dürüstlük; beceri eğitimleri ve liyakat
Firmaların temel paydaşlarla ilişkileri	Tedarikçiler	Girdi maliyeti
	Müşteriler	İstifçilik ve fiyat manipülasyonu, satılan malın miktarı ve kalitesi, satış stratejisi, finansal satışlarda faiz kullanımı
	Borçlular	Geri ödeme şartları
	Genel kamu	İstifçilik; çevrenin kötüye kullanılması
	Hissedarlar ve Ortaklar	Kazancın dağıtımı
	Fakirler	Sadaka
	Rakipler	Adil rekabet

¹¹⁴ Kur'ân 4:58.

¹¹⁵ Jay B. Barney ve Ricky W. Gruffin, *The Management of Organizations*, Houghton Mifflin Company, 1992, s. 722.

Adil Ücret: İbn Teymiyye bir işverenin çalışanlarına adil bir ücret ödemekle yükümlü olduğunu ileri sürmektedir. Kimi işverenler işçinin durumundan faydalanabilir ya da gelir ihtiyacı dolayısıyla ona az ödeme yapabilir. İslâm bu türden bir sömürüye karşıdır. Ücret seviyesi çok düşük ise işveren kâr edemeyebilir ve işini sürdüremeyebilir. İslâmî bir örgüt ortamında, ücretler hem işveren hem de işgörenler için adil bir surette ayarlanmalıdır. Kıyamet gününde Hz. Peygamber “bir işçiyi çalıştıran, emeğinden faydalanan, ancak ücretini ödemeyen kişiye” karşı tanıklık edecektir.¹¹⁶ Adil ücrete vurgu bütün İslâm tarihi boyunca dile getirilmiştir. Dört halife döneminde ve Batı sömürgeciliğinin başlamasına deın, hisbe teşkilatı, kamu düzenini korumak ve pazardaki satıcı ile alıcı arasındaki ilişkileri denetlemek için geliştirilmiştir. *Hisbenin* misyonu, iyi davranışları korumak ve sahtekârlığa karşı muhafızlık yapmaktı. *Hisbe*, “genel ahlâk ve ekonomik ahlâkın korunmasından”¹¹⁷ sorumlu *muhtesibin* yönetimi altındaydı. Muhtesibin görevlerinden birisi ücretler konusundaki ihtilafları hakem sıfatıyla dinleyip karar vermektir. Bu tür durumlarda, *muhtesib* sık sık adil bir ücret için *ücretü’l-mis’i* (aynı işe başkalarının verdiği ücret) önerirdi.¹¹⁸ Bu da işteki eşitlik ya da adalete bir örnektir.

Çalışanın İnançlarına Saygı: Tevhid ilkesi bir firma ile çalışanları arasındaki ilişkilerin her yönüne uygulanır. Müslüman iş adamları, iş saatleri içerisinde çalışanlara İslâm’ın uygun görmediği şekilde muamelede bulunamaz. Meselâ Müslüman bir çalışana namaz kılması için zaman verilmeli, kimse İslâmî ahlâk kodlarına aykırı davranmaya zorlanmamalı, hasta olduğunda herkese dinlenme zamanı verilmeli ve kimse cinsel yönden ya da başka bir şekilde taciz edilmemelidir. Adaletin ve muvazenenin teşvik edilme-

¹¹⁶ Ebu Hureyre, *Sahih-i Buhari*, 3.430.

¹¹⁷ Ahmet Hurşit, İbn Teymiyye’ye önsöz. *Public Duties in İslâm*, ss. 6-7.

¹¹⁸ M. A. Han, “Al Hisbah and the Islamic Economy,” içinde İbn-i Teymiyye. *Public Duties in Islam*, ss. 135-150.

si bağlamında, gayri Müslim çalışanların inançlarına da aynı şekilde saygı gösterilmelidir.

*Dininizden ötürü sizinle savaşımayan, sizi yerinizden, yurdunuzdan etmeyen kâfirlere gelince, Allah sizi, onlara iyilik etmekten, adalet ve insaf gözetmeden menetmez. Çünkü Allah, adil olanları sever.*¹¹⁹

Mes’uliyet: Hem işveren hem de işgören taammüden birbirlerinin arkalarından oyun çevirirlerse, her ikisi de yaptıkları dolayısıyla Allah katında mes’uldürler. Hz. Peygamber (sav), bir kişinin ücretinin verilmemesini kesinlikle yasaklamıştır.¹²⁰

Gizlilik Hakkı: Bir işgören belli görevlerini yerine getirmede kendisine engel olacak fiziksel bir problemi varsa ya da geçmişte bir hata işlemiş ise işveren bunun reklâmını yapmamalıdır. Bu işgörenin mahremiyetinin ihlâlidir.

*Eğer bir iyiliği açıktan yapar veya gizlerseniz veya bir kusuru bağışlarsanız bunu yapın, çünkü Allah da afüvdür, kadirdir (affi çoktur, her şeye kadir olduğu halde yine de affeder).*¹²¹

İhsan: İhsan ilkesi iş ve işgören arasındaki ilişkinin içerisine nüfuz etmelidir. Kimi zamanlar, işler iyi gitmeyebilir ve işgören çalıştığı aynı zaman karşılığında daha düşük ücret alabilir. İhsanın bir diğer yönü de işgörene gereksiz baskının yapılmamasıdır. *Harvard Business Review*’ın 1227 okuyucusu üzerine son zamanlarda yapılan bir araştırma, çalışanlara, sahte dokümanları imzalamaları, üstlerin hatalarını görmezlikten gelmeleri ve patronlarının arkadaşları ile iş yapmaları hususlarında üst makamların baskı yaptıklarını or-

¹¹⁹ Kur’ân 60:8.

¹²⁰ Enes b. Malik, *Sahih-i Buhari*, 3.480.

¹²¹ Kur’ân 4:149.

taya çıkarmıştır. Yukarıdan baskı geldiğinde, işgörenler dürüstlüklerini tehlikeye atmaya zorlandıklarını hissetmektedirler.

6.1.2. ÇALIŞANLARIN FİRMAYLA İLİŞKİLERİ

Dürüstlük, gizlilik ve çıkar çatışmaları gibi birçok ahlâkî mesele çalışanın firmayla ilişkisini şekillendirir. Dolayısıyla çalışan, ne firmanın paralarını zimmetine geçirmeli ne de firmanın sırlarını başkalarına ifşa etmelidir. Bir başka gayri ahlâkî uygulama yöneticilerin sahte yemek fişlerini ve diğer hizmetleri şirketin harcama hesaplarına dahil etmesidir. Bu kişilerden bazıları, az ücret aldıklarını ve dolayısıyla eşitsizliği ortadan kaldırmak için böyle yaptıklarını belirtmektedirler. Bu uygulama kimi zaman sırf bir açgözlülüktür. Meselâ, işverenin bir milyon dolarını zimmetine geçiren Albert Miano temel amilinin para hırsı olduğunu itiraf etmektedir.¹²² Müslüman çalışanlar için, Allah Kur'ân'da açık bir uyarıda bulunmaktadır:

De ki: "Rabbim, açığı ile gizlisi ile, bütün fuhşiyatı, her türlü günahı ve haksız tecavüzü... haram kılmıştır."¹²³

Yukarıdaki âyetten haberdar olan Müslüman çalışanlar kasten gayri ahlâkî davranmamalıdır.

İyi niyetler, belirsiz durumlar ve algısal hilelerce rayından çıkarılabilir. Satış elemanı araştırması, çalışanların açık seçik ahlâkî ilkelerin olmadığı belirsiz durumlar içerisine girebildiklerini göstermiştir. Meselâ bir tedarikçe kredili satışlarda daha çok serbestlik elde etme ümidiyle bu satış elemanı iş yemeğine gitmeyi kabul etmeli mi, yoksa kendi yemeğinin parasını ödemeli mi? Müşterisini gücendirmiş olur mu? Bu durumda, satış elemanı doğru kararı vermede büyük bir sıkıntı tecrübe edebilir; çünkü çalışanlar çoğu zaman kendi davranışlarını akranlarınınkine göre daha ahlâkî görür-

¹²² Fortune, 25 Nisan 1998.

¹²³ Kur'ân 7:33.

ler. Sonuçta çalışan, yaygın bir iş pratiği olarak müşterisi ile birlikte ögle yemeğine gitmeye göz yumabilir. Çalışanların, görevlerini kötüye kullanma olasılıklarını engellemek için İslâmî örgütler bir adım ötesine gidip açık seçik bir ahlâk kodu geliştirmelidirler.

6.1.3. FİRMANIN DİĞER PAYDAŞLARLA İLİŞKİLERİ

Bir firma bir düzine paydaşla geniş bir ilişki ağına sahiptir. Bunlar, Tablo 4'te de özetlendiği üzere tedarikçiler, müşteriler, tüketiciler, birlikler, devlet kurumları ve rakiplerdir.

Tedarikçiler: Tedarikçiler ile olan ilişkilerde, iş ahlâkı, bir kişinin adil fiyatta uzlaşması ve çapın ya da etki gücünün avantajlarını kullanmamasını öngörür. Sonradan herhangi bir yanlış anlaşılmanın ortaya çıkmasını önlemek için Allah, yazılı olarak sözleşme yapılmasını emreder:

Ey iman edenler! Belirli bir vadeye kadar birbirinize borç verdiğiniz zaman onu kaydedin. Kâtip, Allah'ın kendisine öğrettiği gibi (adalete uygun olarak) yazmaktan kaçınmasın da yazsın. Üzerinde hak olan borçlu kişi akdi yazdırsın.[...] Siz yazanlar da, borç az olsun, çok olsun, vâdesiyle birlikte yazmaktan üşenmeyin.[...] ¹²⁴

Daha önce de ifade edildiği üzere firma ve tedarikçileri arasındaki garar tipi işlemler açık bir şekilde yasaklanmıştır.

Mervan b. Hakem'in zamanında bir çeşit senet çıkmıştı. İnsanlar malları kabzetmeksizin aralarında bu senetleri satıyorlardı. Bunun üzerine Zeyd bin Sabit sahabeden birisi ile birlikte Mervan'a gittiler: "Ey Mervan, tefeciliği mübah mı kılıyorsun?" dediler. Mervan: "Allah'a sığınırım, bu ne demektir?" dedi. Sahabeler: "Halk, malları kabzetmeden bu senedlerle alışveriş yapıyor" dediler. Bunun üzerine

¹²⁴ Kur'an 2:282.

*Mervan, emniyet mensuplarını gönderdi, onlarda senedleri topladılar ve sahiplerine iade ettiler.*¹²⁵

Kurumlara müsaade edilmesine rağmen, tüccarların özel bir komisyonculuk vasıtası ile serbest pazar sistemine müdahale etmeleri yasaklanmıştır. Bu türden komisyonculuk fiyat enflasyonuna neden olabilir. Ürünlerinin bir kısmını şehirdeki sakinlerinin müdahaleleri olmaksızın ürününü satarsa, halk bu ürünü mevcut en düşük fiyattan satın alabilir. Böylece hem halk hem de çiftçi faydalanmış olur. Ancak şehir sakinleri ürünleri fiyatların artması için depolar ve sonra satarlarsa, halkın daha fazla ödemesi gerekir ve komisyoncular daha çok kâr etmiş olurlar. Bu türden bir komisyonculuk yasaklanmıştır.

*Allah'ın Peygamber'i (sav) buyurdu ki: "Şehirliler bedeviler namına satış yapmasın. Bırakın Allah, insanları birbirleri üzerinden rızıklandırсын."*¹²⁶

Öte yandan Kardavî, yukarıda verilen örnekteki türden serbest pazar sistemine müdahale haricindeki komisyonculuğun genel olarak caiz olduğunu vurgular. Hizmeti dolayısı ile komisyoncunun ücret almasında hiçbir yanlışlık yoktur. Bu ücret sabit ya da satış miktarıyla orantılı olarak her iki taraf arasında belirlenmiş herhangi bir miktar olabilir.¹²⁷

Müşteriler: Müşteriler kaliteli ve adilce ücretlendirilmiş ürünleri satın almayı umarlar ve ürünlerdeki aksaklıklar hakkında bilgi sahibi olmayı isterler. Müşterilerle ilişkilerde aşağıdaki türden uygulamalar İslâm'da yasaklanmıştır:

1-Yanlış ağırlık ve ölçülerin kullanılması: Hz. Şuayb'ın (as) kıssasında, Allah şöyle buyurur:

¹²⁵ Zeyd b. Sabit, al-Muvatta, 31.19.44

¹²⁶ Cabir b. Abdullah, Sahih-i Müslim, 3630

¹²⁷ Kardavî, ss. 258-259.

*Ölçeği, tam ölçün de eksik ölçüp hak yiyenlerden olmayın. Doğru te-
razi ile tartın, halkın hakkından bir şey kısmayın [....]*¹²⁸

Müslüman iş adamları, kendileri dürüst değilken başkalarından dürüstlük bekleyemezler. Diğer bir ifadeyle, İslâmî ahlâk kodu her-
kese eşitçe uygulanır.

2- Fiyat Kırma ve Ücret Müdahalesi: Kardavî'nin vurguladığı üzere, İslâm'da piyasa sistemi serbesttir, arz ve talebe göre hareket etmeye cevaz verilir.¹²⁹ Ancak, fiyat kırma ya da başka tür uygulamalarla piyasa sistemine müdahale edilmesi hoş karşılanmaz. Allah'ın Peygamberi şöyle buyurur:

*Stok yapan günahkârdır.*¹³⁰

İş adamlarının fiyat kırma ya da diğer ücret müdahalelerine maruz kaldıkları durumlarda, toplumun ihtiyaçlarını karşılamak ve tamahkârlığı önlemek için İslâm fiyat kontrolüne cevaz verir. Ancak, bir meta fiyat kırdırmadan satılıyorsa, fiyatı doğal kıtlık ya da talep-
teki artış dolayısı ile yükseliyorsa, bu durum gayet makuldür. Bu du-
rumda iş adamları sabit bir fiyata satmaları için zorlanamazlar.¹³¹

Allah'ın Resulü, bir gün pazarı dolaşırken buğday satan birisinin yanına geldi. Hoşuna giden bu buğdayı eliyle yoklayınca altının yaş olduğunu gördü. "Bu nedir?" diye sordu. "Yâ Resulellah! Yağmur altında kaldı da ıslandı" diye cevap verince buyurdu ki: "Niçin ıslak kısmını üste çıkartmadın? Herkes görür de ona göre alırdı. Bizi aldatan bizden değildir."¹³²

Benzer bir durum, Ömer b. Hattab'ın süte su katarak satan adamı cezalandırmasında görülür. Ömer'in adamın sütünü dökmesinin nedeni, sütün içilemeyecek olması değil, müşterinin sütün için-

¹²⁸ Kur'an 26:181-183.

¹²⁹ Kardavî, ss. 255-257.

¹³⁰ Sahih-i Müslim, 3910.

¹³¹ Kardavî, s. 256.

¹³² Ebu Hüreyre, Sahih-i Müslim, 0183.

deki süt ve su miktarını bilmemesidir.¹³³ Dolayısıyla İslâm, iş adamlarının açık olmalarını ve satış öncesi malın kusurlarını açığa çıkarmalarını teşvik etmektedir. Her iki taraf da daha sonra anlaşmayı sona erdirmek isterlerse, bunu yapabilirler.

*Satıcı ve alıcı (söz kesip) pazarlığı bitirdikten sonra birbirlerinden ayrılmadıkça alış-verişi bozup bozmamakta serbesttirler. Eğer onların her biri karşılıklı olarak doğru söyler (mal ile paranın durumunu olduğu gibi) açıklar ise, alışverişleri bereketli olur. Yok eğer gizler ve yalan beyânda bulunurlarsa, alışverişlerinin bereketi kalmaz.*¹³⁴

3. Satışa dayanak için yemin etmek: Bir müşteri aldatılırken, bu kandırmadan ortaya çıkan kusur, şayet iş adamı yalan yeminle satışını gerçekleştirmeye çalışırsa artabilir.

Bir satıcının yemini, müşteriye malı almaya ikna edebilir; ama Allah'ın rahmetinden mahrum bırakır.¹³⁵

4. Çalıntı eşya satın almak: Müslüman iş adamı kendisi için ya da vadeli satışları için bilerek çalıntı eşya satın alamaz. Şayet böyle bir şey yaparsa, hırsızlık suçu müeyyidesi uygulanır. Hz. Peygamber şöyle buyurur:

*Çalıntı malı, çalıntı olduğunu bilerek satın alan kişi günahı ve çalma lekesini paylaşır.*¹³⁶

İlave olarak, zamanın geçişi malın haram kısmını helâl kılmaz. Çalınmış malın asıl sahibinin malı üzerindeki hakkı devam eder.

5. Faizin ya da ribanın yasaklanması: İslâm, iş adamlarının sermayelerini ticaret yoluyla artırmalarını teşvik etmesine rağmen, faiz yoluyla sermaye artırımını açıkça yasaklamıştır. Faiz oranının miktarı önemsizdir; riba tümüyle yasaklanmıştır. İslâm'da borç vermenin fırsat maliyeti yoktur. Borç veren kaybetme korkusu ol-

¹³³ İbni Teymiyye, s. 65.

¹³⁴ Buhârî, Büyü' 19, 22, 44, 46; Müslim, Büyü' 47

¹³⁵ Ebu Hüreyre, Sahih-i Buhari, 3.300.

¹³⁶ Al Bayhaqi.

maksızın para kazanır. Basit bir şekilde, borç veren daha zengin, alan ise daha fakir olacağından, riba zengin ile fakir arasındaki farkı artırır. İslâm servetin dolaşımını teşvik eder. Allah Kur'an'da şöyle buyurur:

*Faiz yiyenler tıpkı şeytanın çarptığı kimsenin uykudan kalkışı gibi kalkarlar. Bu onların "Alışveriş de faiz gibidir" demelerindedir. Halbuki Allah, alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır[...]*¹³⁷

Riba ile ilgili günah, riba işlemlerine dahil olan bütün tarafları etkiler.

*Câbir (r.a) diyor ki: Rasûlullah (s.a) faiz yiyene, yedirene, kâtibine ve şâhitlerine lanet etti ve "onlar müsavidirler" buyurdu.*¹³⁸

Borçlular: Genel olarak İslâm, iyiliği teşvik eder. Şayet herhangi bir borçlu malî sıkıntı içerisinde ise İslâm ona iyi muamelede bulunmayı teşvik eder.

*Eğer borçlu sıkıntıda ise, kolaylığa çıkıncaya kadar ona mühlet verin. Şayet bilerseniz, alacağınızı bağışlamanız sizin için daha da hayırlıdır.*¹³⁹

Nitekim, Hz. Peygamber'in bir hadisi, borç verenin âlicenaplığının önemini tasdik etmektedir:

*Sizden önceki ümmetlerden bir adam hesaba çekildi; hayır namına hiçbir şeyi bulunamadı. Fakat bu adam insanlarla düşer kalkardı ve zengin bir kimse idi. Hizmetçisine, darda kalan fakirlerin borcunu affetmesini emrederdi. Azîz ve Celîl olan Allah: "Biz affetmeye ondan daha lâyıkız; onu affediniz" buyurdu.*¹⁴⁰

Aynı zamanda, İslâm borçlunun kendi borçlarının geri ödemesinin geciktirilmemesini de teşvik etmektedir. Bu özellikle zengin

¹³⁷ Kur'an 2:275.

¹³⁸ Müslim, Müsâkât, 106; Nesâî, Zinet, 25; Ahmed b. Hanbel, I, 409.

¹³⁹ Kur'an 2:280.

¹⁴⁰ Müslim, Müsâkât 30. Ayrıca bk. Ahmed İbni Hanbel, Müsned, IV, 120

borçluların durumunda geçerlidir. Hz. Peygamber şöyle buyuruyor:

*Zengin bir adamın borcunu ödemeyi ertelemesi zulümdür.*¹⁴¹

Bir iş adamı işlerini finanse etmek için bir miktar borca girerse, borçlarını zamanında geri ödemelidir. İslâm'da, borçların ödenmesi oldukça önemlidir; çünkü bütün günahları affedileceği söylenen şehitler için bile ödenmemiş borçların günahı bu affın kapsamı dışında tutulmuştu.¹⁴²

Genel Halk: Bir iş adamı halkın hayatî ihtiyaçlarını karşılıyorsa, özel bir sorumluluk yüklenir. Meselâ halk tarım ürünleri, gıyecek ve barınağa ihtiyaç duyar. Bunlar hayatî ihtiyaçlar olduğundan iş adamları âdil bir fiyatlandırmaya gitmelidirler. Şayet fazla fiyat isterse ne tür önlemler alınabilir? İslâm fiyatın kontrollerine karşıdır.¹⁴³ Fiyat kontrolünün olmadığını iddia eden ilim adamları kendilerine temel olarak aşağıdaki hadisi göstermektedirler.

*“Bir adam gelerek: “Ey Allah’ın Resulü, bizler için eşyalara fiyat tespit ediver” diye müracaatta bulundu. Hz. Peygamber (sav): “Hayır fiyat koymayayım (rızkı bolluk vermesi için) Allah’a dua edeyim” cevabını verdi. Arkadan bir başkası gelerek: (Ortalık pahalandı, eşyaların) fiyatını bize siz tespit ediverin” diye talep de bulununca, bu sefer: “Hayır rızkı bollaştırıp, darlaştıran Allah’tır. Ben hiçbir kimseye zulmetmemiş olarak Allah’a kavuşmak istiyorum” cevabını verdi.*¹⁴⁴

Öte yandan, İbn Teymiyye bu hadisin, bir tüccarın sorumluluk altında olduğu satışı ya da yasal olarak üzerine düşen görevi yerine getirmeyi reddettiği bir durumu tartışmadığına işaret eder. Bir iş adamı adil bir ücretten satış yapmayı reddederse, imam tarafından uygulamaya zorlanır ve uygulanamaz ise cezalandırılır.

¹⁴¹ Ebu Hureyre, Sahih-i Buhari, 3.486

¹⁴² Amr b. As, Sahih-i Müslim, 4649.

¹⁴³ Kardavî, s. 255.

¹⁴⁴ Ebu Hureyre, Ebu Davud, 3443.

Sermayedarlar/Ortaklar: İslâm ortaklığı teşvik eder.¹⁴⁵ Fertlere ve topluma faydalı olmayı amaçlayan ya da kötülükleri ortadan kaldıran herhangi bir proje doğrudur, özellikle yatırımcıların niyeti öncelikli olarak halis ise. Kardavî, bu türden projelerin İslâm tarafından desteklendiğini ve Allah'ın inayetine mazhar olduğunu ileri sürer.

*[...] siz iyilik etmek, fenalıktan sakınmak hususunda birbirinizle yardımlaşın, günah işlemek ve başkasına saldırmak hususunda birbirinizi desteklemeyin[...]*¹⁴⁶

Ne türden ortaklık olursa olsun, İslâmî ahlâk kodları ortakların adil olmalarını ve birbirlerinin arkalarından kuyularını kazmamalarını salık verir.

*Allah'ın Peygamberi buyurdu ki: Allah (cc) dedi ki, "İki ortak birbirine hıyanet etmediği sürece, üçüncüsü benim. Eğer onlar birbirine hıyanet ederlerse, ben aralarından çekilirim."*¹⁴⁷

İhtiyaç Sahipleri: İhtiyaç sahipleri sık sık iş adamlarına başvururlar ve *sadaka* isterler. Kimi zaman iş adamları işlerine yaramayan bozulmuş yiyecekleri ya da eskimiş ürünleri bunlara verirler. Meselâ bir iş adamı, kullanıldığında kullanıcının hayatını tehlikeye atabilecek eski bir otomobili birisine bağışlarsa, bu bağışla kötülük etmiş olur. Allah bu hususta bizi şöyle uyarıyor:

*Ey iman edenler! Kazandığımız şeylerin ve yerden sizin faydanız için bitirdiğimiz ürünlerin temiz ve güzel olanlarından Allah yolunda harcayın. Siz göz yummadan, içinize yatmaksızın almayacağınız bayağı şeyleri vermeye kalkmayın. İyi bilin ki: Allah ganidir, hamiddir (kimseye ihtiyacı yoktur, bütün övgülere layıktır).*¹⁴⁸

¹⁴⁵ Çev. Ortaklıklar konusunda detaylı bilgi için bkz., Ahmet Yaşar, Ortaklıklar: Küçük Birikimlerin Kâr Getiren Çok Ortaklı Müesseselere Dönüştürülmesi, İstanbul: İGİAD Yayınları, 2004

¹⁴⁶ Kur'an 5:2.

¹⁴⁷ Ebu Hureyre, Ebu Davud, 3377.

¹⁴⁸ Kur'an 2:267.

Müslüman işletmeler fakirlere sağlığa yararlı ve helâl kazanılmış şeylerden vermelidirler.

Rakipler: Batı, rekabet yanlısı olduğunu iddia etmesine rağmen, iş dünyası ile ilgili önde gelen birkaç yayının üstünkörü okunması ile, işletmelerin kendi çıkarları peşinde koştukları ve rakiplerini ortadan kaldırmaya çalıştıkları görülür. Firmalar, rakiplerini ortadan kaldırarak stoklama ve tekelci fiyatlarla ortalama kazancın üstünde gelir elde etmeye çalışırlar. Daha önceki bölümlerde tartışıldığı üzere, tekelci uygulamalar İslâm'da yasaklanmıştır.

*Tekelciliğin tehlikeli olduğu bir şehirde temel hayat gereksinimlerini ve hayvanlar için yiyeceği tekel altına almak kerihdir.*¹⁴⁹

6.2. DOĞAL ÇEVRE

Bir diğer sosyal sorumluluk alanı doğal çevredir. Yıllar boyunca, işletmeler atık ürünlerinden, onları havaya, nehirlere ya da boş araziye atarak kurtuldular. Asit yağmuru, ozon tabakasının incilmesi dolayısı ile küresel ısınma ve yiyeceklerin zehirlenmesi bu sorumsuz davranışların bir sonucu olarak ortaya çıktı. Bugünlerde firmalar bu uygulamaların doğal çevreye zarar verdiğinin daha çok farkındalar ve atıklardan nasıl kurtulacakları hususunda daha dikkatli. Safeway gibi firmalar kesekâğıdı olarak geri dönüşümlü kağıtlar kullanmaktadır. McDonalds da yiyecekleri paketlemek için kullanılan kapları değiştirmiştir.

Müslümanlar doğal çevrenin güzelleştirilmesi noktasında teşvik edilirler. Nitekim Allah doğal çevrenin güzelliğinden kendisinin emarelerinden birisi olarak söz eder.

Görmez misinki Allah gökten bir su indirir. Onunla rengârenk, çeşitli meyveler yetiştiririz. Dağlardan da beyaz, kıvı, siyah ve türlü türlü

renklerde yollar var etmişizdir. İnsanlardan, hayvanlardan ve davarlardan yine böyle türlü renklerde olanlar vardır. Kulları içinden ancak alimler, Allah'ı lazım geldiği tarzda tazim ederler.[...] ¹⁵⁰

İslâm, Allah'ın vekili olarak insanı çevresindekilere karşı sorumlu kılarak, onun doğal çevreye karşı rolü üzerinde durur.

Rabbin meleklere: “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” dediği zaman onlar: “A! Orada nizamı bozacak ve yeryüzünü kana bulayacak bir mahluk mu yaratacaksın? Oysa biz sana devamlı hamd, ibadet ve tenzih etmekteyiz” dediler. Allah: “Ben, sizin bilmediğiniz pek çok şey bilirim” buyurdu. ¹⁵¹

Halife olarak insanın rolü bağlamında Müslüman iş adamının doğal çevreye iyi bakması beklenir. İşletmelerin çevreyle ilgili konularda daha duyarlı oldukları bu son zamanlardaki iş çevreciliği aslında yeni bir durum değildir. Birçok örnek İslâm'ın doğal çevreye atfettiği önemi açıklamaktadır: hayvanlara muamele, çevre kirliliği ve mülkiyet hakları, hava ve su gibi “bedava” doğal kaynakların kirliliği.

6.2.1. HAYVANLARA MUAMELE

Hayvanlardan faydalanan Müslüman iş adamlarının, onlara nasıl muamele edecekleri hususunda çok dikkatli olmaları gerekir. Meselâ profesyonel kasaplar hayvanları keserken şefkatli olmalıdırlar.

Ebû Ya'lâ Şeddâd ibni Evs radiyallahu anh'den rivayet edildiğine göre Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu:

“Allah Teâlâ her varlığa iyi davranılmasını emretmiştir. Öyleyse canlı bir varlığı öldürmeniz gerektiğinde, bu işi can yakmayacak şekilde yapın. Bir hayvanı boğazlayacağınız zaman, ona eziyet vermeyecek

¹⁵⁰ Kur'an 35:27-28.

¹⁵¹ Kur'an 2:30.

güzel bir şekilde kesin. Bu işi yapacak olan kimse bıçağını iyice bilesin, hayvana acı çektirmesin."¹⁵²

Çiftçiler de oldukça dikkatli olmalıydılar. Hayvanlara karşı günlük muamelelerde dahi Hz. Peygamber (sav) Müslümanların özel bir itina göstermelerini teşvik etmektedir.

Allah (cc) bir köpek yüzünden, ahlâksız bir kadını affedip cennetine aldı. Köpek bir kuyunun başında, susuzluktan dili sarkmış bir vaziyette soluyup duruyordu. Tam o esnada oradan geçmekte olan bu kadın, köpeğin halini görünce dayanamadı. Hemen belinden kemerini çıkarıp ayakkabısına bağladı, bununla kuyudan su çıkarıp köpeğe içirdi, böylece köpek ölümden kurtuldu. İşte bu kadının bir köpeğe karşı bu davranışı onun affına vesile oldu ve Allah (cc), onu cennetine koydu."¹⁵³

Belli davranış tarzları açık bir şekilde yasaklanmıştır:

İbni Abbâs radiyallahu anhümâ şöyle dedi:

*Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem yüzü ateşle dağlanarak damgalanmış bir merkep gördü ve durumu çirkin buldu, onaylamadı. Bunun üzerine İbni Abbas (kendi kendine), Allah'a yemin ederim ki ben bundan böyle hayvanın yüzünden uzak bir yerine damga vuracağım, dedi. Merkebinin uyluklarına damga vurduttu. İbni Abbâs böylece uyluklara damga vurduran ilk kişi oldu.*¹⁵⁴

*Yine İbni Abbâs radiyallahu anhümâ'dan rivayet edildiğine göre Nebî sallallahu aleyhi ve sellem, yüzüne damga vurulmuş bir merkebin yanından geçti. Bunun üzerine; "Bu hayvanın yüzünü dağlayana Allah lânet etsin!" buyurdu.*¹⁵⁵

¹⁵² Müslim, Sayd 57. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Edâhî 11; Tirmizî, Diyât 14; Nesâî, Dahâyâ 22, 26, 27; İbni Mâce, Zebâih 3.

¹⁵³ Ebu Hureyre, Sahih-i Buhari, 4.538.

¹⁵⁴ Müslim, Libâs 108. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Cihâd 52

¹⁵⁵ Müslim, Libâs 107. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Libâs 52

Müslim'in bir başka rivayetinde de (Libas 106); "Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem yüze vurmaya ve yüzü damgalamaya yasakladı" denilmektedir.¹⁵⁶

Bunlara ek olarak, Müslümanlar hayvanları birbirleriyle dövüş-türerek incitmekten men edilmişlerdir. Horoz dövüşü ya da diğer hayvanların kavgaları gibi işlerle Müslümanların ilgilenmeleri uygun görülmemektedir.

6.2.2. ÇEVRE KİRLİLİĞİ VE MÜLKİYET HAKLARI

İslâm, mülkiyet haklarını kabul etmesine rağmen, özellikle çevreye zarar veren ve halkın güvenliğini tehdit eden durumlarda bu hakları mutlak olarak görmez. Meselâ hijyenik şartlar dolayısı ile hayvanların sokaklarda ve evlerde kesilmesine engel olunmuştur.¹⁵⁷ Benzer şekilde, kamu güvenliği tehlikesini ve çevresel zararları önlemek üzere, yerleşim alanlarında demirci ocağı, harman, yemek dükkânları ve imalathanelerin işletilmesine müsaade edilmez.¹⁵⁸

Bir Müslüman çevreyi kirletirse, onu hemen temizlemesi ya da kirliliğe neden olan şeyi ortadan kaldırması beklenir:

Bir kişi, başka birine ait suyun yanına bir kanalizasyon yapar ve özellikle o suyu kirletirse, hasarı ortadan kaldırması gerekir. Bunu yapamıyorsa, kanalizasyonu kapatmalıdır. Aynı şekilde bir kişi bir su kanalı yanına bir kanalizasyon inşa eder, kanalizasyonun artıkları suya karışır ve hasara sebebiyet verirse ve bu hasarı ortadan kaldıracak herhangi bir yol bulunamaz ise kanalizasyon kapatılır.¹⁵⁹

Öte yandan işletmeler belli şartlar altındaki gürültü ve çevresel problemler dolayısı ile sorumlu tutulamazlar. Daha önceden bir iş-

¹⁵⁶ Cabir b. Abdullah, Sahih-i Müslim, 5281.

¹⁵⁷ M. Ekrem Han, "Al Hisbah and the Islamic Economy," içinde İbn Teymiyye, Public Duties in Islam: The Institution of the Hisbah, 1992, s. 145.

¹⁵⁸ Mecelle. No: 2432, paragraf. 1200.

¹⁵⁹ Age. No: 2444, paragraf 1212.

letmenin yerleştiği bir yerin yanında evini yapan kişi, işletmeye yakın olmadan kaynaklanan gürültü, toz ya da herhangi rahatsızlık dolayısıyla şikâyetçi olamaz. Bu özel durumda, işletme gürültüyü durdurmaya, tozu kontrol etmeye ya da işi kapatmaya zorlanamaz.

*Bir kişi, yasa ile onaylanmış bir mutlak mülke sahip ise ve başka birisi bu mülkün yanına hasar verici bir bina inşa ederse, o hasarı bertaraf etmesi gerekir.*¹⁶⁰

6.2.3. ÇEVRE KİRLİLİĞİ VE SERBEST KAYNAKLAR (HAVA, SU VB.)

Hava ve su gibi serbest kaynaklara ilişkin genel ilke şudur:

*Bir kişi, başka birine zarar vermeden, serbest kaynaklardan faydalanabilir.*¹⁶¹

Herhangi bir zarar meydana gelirse, suçlu hem temizlemek hem de problemi çözmekle sorumludur.

*Bir kişi, mutlak sahibi olmadığı nehirden tarlasını sulayabilir, sulama yapmak ve değirmen inşa etmek için başkalarına zarar vermeyecek su kanalı açabilir. Su halka zarara sebebiyet verir, nehrin suyu tümüyle kesilir ve kayıklar yüzemez ise bu zarar durdurulmalıdır.*¹⁶²

6.3. GENEL SOSYAL REFAH

Müslümanların ve çalıştıkları örgütlerin, paydaşlara ve doğal çevreye karşı sorumlu davranmanın yanı sıra yaşadıkları toplumun genel refahıyla ilgilenmeleri beklenir. Toplumun bir parçası olarak, Müslüman iş adamları fakir ve muhtaçların refahını gözetmeleri gerekir.

Size ne oluyor ki Allah yolunda ve... çaresizlik içinde bırakılan bir kı-

¹⁶⁰ Age. No: 2439, paragraf 1207.

¹⁶¹ Age. No: 2486, paragraf 1254.

¹⁶² Age. No: 1497, paragraf 1265.

*sım erkekler, kadınlar ve çocuklar uğrunda düşmanla çarpışmıyorsunuz?'*¹⁶³

Fakir ve muhtaçların bakımının karşılığına aşağıdaki hadiste değinilmektedir:

*Bir dula ve yetim kişiye sahip çıkan, Allah'ın davası için savaşıyor bir mücahit ya da gündüzü oruçla geceyi de ibadetle geçiren kişi gibidir.*¹⁶⁴

Öte yandan, bir kişi geceyi aç olarak geçirirse hiç kimse ilgilenmediği için sorumluluk toplum tarafından paylaşılır.

Müslüman işletmeler hayırseverlik işine katkıda bulunmaktalar ve kamu yararına çalışan birçok kurumu desteklemektedirler. Meselâ Amana isimli bir Müslüman yatırım şirketi Yusuf Ali tarafından çevirisi yapılan Kur'an mealinin basımına sponsor oldu ve yayınladı. Benzer şekilde, Müslüman Bilim Adamları ve Mühendisler Derneği, Kuzey Amerikan üniversitelerine başvuran öğrenciler için bir rehber yayınladı.

Ayrıca Red Crescent, İslâm ülkelerinde faaliyet gösteren, kriz dönemlerinde fakir ve muhtaç kişilere yardımda bulunan uluslararası çapta bir örgüttür.

6.4. SOSYAL SORUMLULUĞA İLİŞKİN İDDİALAR

İşletmelerin sosyal sorumluluğu oldukça tartışmalı bir meseledir. Tablo 5 bu meselenin lehinde ve aleyhindeki iddiaları özetlemektedir. Sosyal sorumluluğun lehinde olan kurumsal paydaşlar, kirlilik gibi problemlerin kaynağı olan işletmelerin oluşan durumu düzeltmeleri/onarmaları gerektiğini iddia ederler. Karşı iddia olarak da, işletmelerin kârlarını vergiler yoluyla toplumla paylaştıkları, böylece görevlerini zaten yerine getirdikleri, kaçınılmaz problemler dolayısıyla sorumlu tutulmamaları gerektiği öne sürülür.

¹⁶³ Kur'an 4:75.

¹⁶⁴ Safvan b. Salim, Sahih-i Buhari, 8:35.

Tablo 5:

Sosyal Sorumluluğa İlişkin İddialar¹⁶⁵

<i>Sosyal Sorumluluğun Lehine İddialar</i>	<i>Sosyal Sorumluluğun Aleyhine İddialar</i>
Problemler meydana getiren işletme bu problemleri çözmekle sorumludur	İşletmenin amacı kâr maksimizasyonudur. Vergi ve ücret ödeyerek payını ödemiş olur.
İşletme, problemleri çözmek için gerekli olan kaynaklara sahip olmalıdır.	Hayır işleri işletmeler için pazarlama aracı olduğundan çıkar çatışmalarını artırabilir.
Sosyal sorumluluk örgütlere karşı iyi niyeti artırır.	İşletmeler sosyal programları nasıl idare edeceklerini bilemeyebilirler.
İslâm, sorumluluğun sahibine ait olmadığı işletmeleri tüzel kişi gibi zorunlu olarak tanımaz. ¹⁶⁶	İşletmeler hükmi şahsiyetlerdir ve kişisel olarak neden olunan problemler dolayısı ile sorumlu tutulamazlar.

Sosyal sorumluluk taraftarları, işletmelerin, meydana getirdikleri problemlerin kaynağını anlamak ve çözmek için ilgili araçlara sahip olmaları gerektiğini ileri sürerler. Malî olarak sarılmış hükümetlerin aksine, işletmeler kaynaklarının ve kârlarının bir bölümünü sebep oldukları problemlerin çözümü için ayırabilirler. Sosyal sorumluk karşıtları, neden oldukları sosyal meseleler dolayısı ile şirketlerin muazzam güçlerini kınamaktadırlar. Malî katkıları dolayısı ile, şirketler sosyal meseleleri derinleştirebilirler ve

¹⁶⁵ Jay B. Barney ve Ricky W. Griffin, *The Management of Organizations*, Houghton Mifflin Company, 1992, ss. 732-734.

¹⁶⁶ İslâm'a göre bir firmanın tüzel kişi olup olamayacağı tartışılmaya devam etmektedir. Bkz. *Gambling ve Karim*, ss. 36-37.

kârlarını artıracak bir araca dönüştürebilirler.

Sosyal meselelerle ilgilenmek şirketlerin yararına faydalar sağlar. McDonalds'ın yardıma muhtaç çocuklara sponsorluğu, firmanın imajını iyi yönde etkiledi. Buna karşılık, birçok işletme bu türden programları nasıl sürdürebileceğini bilememektedir. Biyolojik silâhlar üreten bir işletme, March of Dimes gibi bir sosyal programı sürdüremeyebilir ya da bu, halk tarafından hoş karşılanmayabilir.

Seküler hukukun aksine İslâm, sahiplerinin kişisel olarak problemlerden sorumlu olmadığı bir işletmenin mevcudiyetini kabul etmez. Dolayısıyla, bir işletme bir probleme sebebiyet vermiş ise sahipleri onu temizlemekle sorumludurlar. Temizlemezlerse, bu işi yapması için zorlanabilirler.

*Su alma hakkı olan kişiler nehri temizlemeyi reddederlerse, nehir özel değil de ortak ise, bunu yapmaları için zorlanabilirler.*¹⁶⁷

6.5. ÖRGÜTSEL SOSYAL TEPKİ TARZI

Daha büyük orandaki sosyal sorumluluk için olan talebe, örgütler dört yolla karşılık verebilirler: Sosyal engelleme, sosyal yükümlülük, sosyal cevap ve sosyal katkı. Bunlar az sosyal tepkiden çoğa doğru artan aralıksız bir bütün olarak dizilebilir ve bir örgütün tam olarak içerisine dahil olduğu münferit kategoriler değildir.¹⁶⁸

6.5.1. SOSYAL ENGELLEME

Bu kategorideki firmalar sosyal olarak en az tepkililerdir. Sosyal sorumluluklarından kaçmaya çalışırlar ya da sebep oldukları problemleri çözmede mümkün olan en az şeyi yaparlar. Meselâ Nevada'daki küçük bir şehirde, dolum tankları yeraltı sularına sızmakta olan bir petrol şirketi sorumluluğunu reddetmekte ve suçu

¹⁶⁷ Mecelle, No: 2556, paragraf. 1324.

¹⁶⁸ Barney ve Griffin, ss. 734&735.

yadsımak için şehir konseyini mahkemeye getirmektedir. Benzer şekilde, Intel halkın baskısı kendisini zorlayınca dek, kusurlu Pentium bilgisayar sahiplerine yedek parça sağlamayı reddetti.

6.5.2. SOSYAL YÜKÜMLÜLÜK

Örgütler, yasalar dolayısıyla yapmaları gereken minimumu yaparlar, başka hiçbir şey yapmazlar. Meselâ otomobil üreticileri mecbur oldukları için arabalara emniyet kemeri ve egzoz filtresi takarlar. Maliyetleri artacağı ve kâr marjları düşeceği için başka herhangi bir güvenlik mekanizması yerleştirmezler.

6.5.3. SOSYAL CEVAP

Bir sosyal cevap stratejisi ile firmalar, yasal yükümlülüklerini yerine getirirler ve mümkün olduğunca bu yükümlülükleri aşmaya çalışırlar. Meselâ IBM okullara ücretsiz bilgisayar dağıtmaktadır. Birçok işletme azınlıkları tercihli olarak işe almakta ve çeşitli üniversitelerde azınlıklar için burs imkânları sağlamaktadır.

6.5.4. SOSYAL KATKI

Bu kategorideki firmalar sosyal olarak en duyarlı olanlardır. Sosyal rollerinin taleplerini benimserler ve aktif olarak yardım etmek için imkânlar araştırırlar. Hewlett Packard, hem lazer yazıcıları için toner kullananlara kirlenmiş kartuşları geri göndermelerini rica eder, hem de geri gönderme ücretlerini öder.

7. SOSYAL SORUMLULUK YÖNETİMİ

Örgütler, sosyal sorumlulukla ilgili mevzular hususunda aktif olmalıdırlar. Pazardaki rekabet üstünlüğünü genişletmek için stratejik güvenlerini zekice tasarlarlarken, sosyal duyarlılıklarını artıracak bir dizi araç kullanma ihtiyacı hissederler. Bu araçlardan bazıları açıkça belirtilirken, bazıları da oldukça kapalıdır.

7.1. AÇIK ÖRGÜTSEL YAKLAŞIM

7.1.1. AHLÂK KODU GELİŞTİRME

Örgütler, çalışanların katılımıyla bir ahlâk kodu geliştirerek ahlâkî niyetleri hakkında paydaşlarına bir sinyal gönderirler. Ahlâkî bağlamda çalışanlarını eğiterek ve ahlâkî davranışları dolayısıyla onları ödüllendirerek, örgütsel katılımcıları ahlâkî davranmaya teşvik ederler. Tablo 6 Honeywell'in ahlâk kodları vasıtasıyla belirli değerleri nasıl vurguladığını göstermektedir.

Müslüman yönetici, bir ahlâk kodu geliştirirken;

1. Şirketin temel paydaşlarını ve her biri için İslâmî ahlâk koduna göre örgütün sorumluluğunu belirlemelidir. Paydaşların listesi, paydaşlar bölümünde incelenmiştir.

2. Ahlâkî değerleri tanımlamalı ve şirketin ilişkiye girdiği her bir paydaş için özel davranışsal ilkeler çizmeli. Paydaşlarla ilgili olan aşağıdaki bölüm, şirketin paydaşlarını etkileyen İslâmî ahlâk kav-

Tablo 6:

Honeywell'in üç R'si

- Ahlâkî davranış modelimizde, her bir çalışan aşağıdaki sorumluluklara sahiptir:
 - * Sorunu ya da durumu tanır.
 - * Durumu olması gereken seviyeye çıkarır.
 - * Olayları yönetim kurulu kararları vasıtasıyla görür.
- Çalışanların kendilerinden ne beklediğini bilmeleri için şirket, kural ve prosedürleri oluşturma ve açık bir şekilde iletme sorumluluğuna sahiptir.
- Kendi kendine yönetim anlayışını telkin ederiz.

ramlarının haritasını (verilen sözü tutmak, dürüstlük, insanlara saygı, ihsan, adalet vs.) çıkarmaktadır. Tablo 7 Müslüman işletmeler için bir ahlâk kodu modeli sunmaktadır.

3. Örgütte başka hangi ahlâk kodlarının çalışanların davranışlarını etkilediğini araştırmalı ve mümkünse bu dışsal davranış kodlarıyla çatışmamak için müşterek kod tasarlamalıdır.

4. Şirketin fiilî olarak paydaşlarıyla nasıl ilişkiye gireceğini ve İslâmî davranış kodları ile şirketin mevcut davranışı arasında fark olabileceği alanlara nasıl odaklanacağını tanımlamalıdır.

5. Üçüncü adımda açılan boşluğu nasıl daraltacağına karar vermelidir.

6. Özgül pratikleri izleyebilmek için içsel bir kontrol sistemi oluşturmalıdır.

7. Ahlâk dışı davranışı karşılayacak ve ahlâkî davranışı teşvik edecek bir şirket politikası formülleştirmelidir.

8. Her yıl kodu değerlendirmelidir. Hangi eksikler devam etmektedir? Ne türden yeni ahlâkî meseleler ortaya çıkmıştır?

9. Kodu ya da uygulamasını ayarlamalıdır. Kur'an'da ve sünnette

ana hatları çizilen İslâmî ahlâk kodları değiştirilmemesine rağmen, çalışanları ahlâklı davranmaya yöneltecek alternatif usûller olabilir. Bir ahlâk kodu geliştirirken, başarılı olmak için birçok mekanizma gereklidir.

• Yöneticiler bütün sürece katılmalıdırlar. Örnek model olarak çalışanları ahlâkî davranışa doğru yönlendirirler. Önceki bölümlerde ele alınan helâl ve haram arasındaki ilişkiden hareketle, Müslüman yöneticiler ahlâkdışı davranış için rasyonalizasyonun kabul edilemeyeceğine açıklık getirebilirler. Bazı idareciler harcama hesaplarını doldururlarsa --çünkü herkes aynı şeyi yapıyor-- yöneticiler bu türden davranışlara müsamaha gösterilmeyeceği hususunda açık bir mesaj göndermelidirler.¹⁶⁹

• Yeni işe alınan işgörenler, işe başlamadan önce, örgütün ahlâkî standartlarını öğrenmelidirler. Bu adım, potansiyel ahlâksız işgörenleri uçağa binmekten caydıracaktır.

• Mevcut çalışanlar ahlâk noktasında eğitime ihtiyaç duyarlar. Standartların ne olduğunu bilerek, herhangi bir gayriahlâkî davranış dolayısıyla kınandıklarında sinirlenmezler .

• Çalışanlar için, akranlarının, altlarının ya da üstlerinin ahlâk kodlarını ihlâllerini rapor edecekleri alternatif yollar geliştirilmelidir.

• Bir ahlâkî problemle ilgili herhangi bir raporu, adil, acil ve objektif yargılama takip etmelidir.¹⁷⁰

• Emir zincirinin haricinde örgüt ombudsmanının ahlâk dışı hususları açığa çıkarması bir misilleme nedeni olamaz.

• Tepe yöneticilerinin desteğiyle ahlâk kodları, gayri ahlâkî davranışlara karşı sıkı uygulama vasıtasıyla gösterilmelidir.

¹⁶⁹ A. Bhidé ve H. H. Stevenson, "Why be Honest if Honesty doesn't Pay," Harvard Business Review, Eylül-Ekim 1990, ss. 121-129.

¹⁷⁰ Weiss, ss. 268-269.

Tablo 7:

Müslüman İşletmeler İçin Örnek Bir Ahlâk Kodu

Müşterilerimiz: Birinci sorumluluğumuz ürünlerimiz ve hizmetlerimizden yararlanan müşterilerimize en kaliteli ürünleri sunmaktır. Makul fiyatla satmak için maliyetlerimizi düşürmeye çalışırız. Siparişler hızlı bir şekilde ve hatasız sevk edilir. Hiçbir müşterimize ırk, din ya da millî kökenine göre mallarımız ya da hizmetlerimiz hakkında ne yanlış beyanda bulunuruz ne de onları reddederiz.

Tedarikçi ve Dağıtımçılarımız: Kalite ve hizmette tutarlılığı korumak için tedarikçilerimizle ve dağıtımçılarımızla birlikte çalışırız. Onların hak edilmiş bir kazanç elde edeceklerini garanti ederiz. Tedarikçilerimiz ve dağıtımçılarımız ya da diğer paydaşlarımızla olan işlemlerimizde rüşvet ya da herhangi bir İslâm dışı teşvik sunmayız ve kabul etmeyiz.

Çalışanlarımız: Her bir çalışan, güvenli ve temiz şartlarda çalışır. Adil ve yeterli ücret alır. İstidatlarını geliştirmek için yeterli imkânlarla sahiptir. Öneri ya da şikâyette bulunmakta kendilerini özgür hissederler. Kişisel dokunulmazlık haklarını teminat altına alırız, her türlü tacizden onları koruruz ve her daim haysiyetlerine saygı gösteririz. Bütün iş görüşmelerinde iyi niyetle hareket ederiz. Her bir çalışan, davranışlarının İslâmî değerlerle ve bu işletmenin ahlâk kodlarıyla uyum içerisinde olması için sorumluluk alır.

Rakiplerimiz: Tekelci davranışlara angaje olmayız ve başkalarının bizimle rekabet etmelerine engel olmayız. İslâm dışı taktiklere angaje olmaksızın adil bir şekilde rekabet ederiz.

Hissedarlarımız: Hissedarlarımıza adil bir dönüş temin etmek için çalışırız. Helâl olanı tutup, haram olandan kaçınırız. Araştırma ve geliştirme projelerimizi akıllıca yönetiriz. Çalışanlarımızın tazminatını adil bir şekilde veririz. Zor zamanlar için uygun rezervler besleriz. Esassız ihtiyaçlar için firmanın kaynaklarını israf etmeyiz.

Toplumumuz / Çevremiz: İçinde yaşadığımız toplumu destekleriz. Üzerimize düşen adil vergileri ödeyen, ihtiyaç sahipleri ve yoksullara sosyal yardım yapan iyi vatandaşlar olarak çevremizi ve doğal kaynaklarımızı koruruz.

7.1.2. AHLÂKÎ GÖZETİM

Bir örgüt, ahlâk panosunda temel örgütsel aktörleri tespit ederek ve bu panoda davranışlarını inceleyerek, yasal düzenlemelere ve bütün paydaşların ahlâkî ilgilerine uymayı teminat altına alır.

7.1.3. AHLÂK GÖREVLİSİ ATAMA

Bu kişi işletmenin kararlarını düzenli olarak inceler ve altı çizilen gerekçe ve amaçları tetkik eder. Ahlâk savunucusunun görevini etkin bir şekilde yerine getirebilmesi için işletme, incelenen kararları sınırlandıramaz. İkinci derecedeki bir çalışan bu role atanmasına rağmen, makro etik ve stratejik kararlar, mümtaz moral inanıklık ile değil, yeterli örgütsel tecrübe ile daha iyi sağlanabilir.

7.1.4. SEÇME VE EĞİTİM

Yeni işe alınanların ahlâk kodları hususunda eğitilmeleri ve firmanın ahlâkî davranışlarını öğrenecekleri realistik iş öncülleri ile firmaya yeni katılanlar işlerinin ahlâkî unsurlarını açık bir şekilde öğrenmiş olurlar. Böylelikle aşağı düşme ya da işlerini kaybetme korkusu olmaksızın ahlâklı davranma ihtimalleri artar.

7.1.5. ÖDÜL SİSTEMİ UYGULAMA

Sonuç yasası¹⁷¹ ödüllendirilen davranışın tekrar edileceğini öne sürer. Ödüllendirilmeyen davranış tekrar edilmeyecektir. Açıkça İslâmî davranışı ödüllendiren bir örgüt, bu türden davranışın yeniden gerçekleşmesini teşvik edecektir. Münavebe ile, ahlâk dışı davranışı cezalandırmayan bir örgüt ise kısa zamanda ya da ilerleyen zamanlarda kendisini sıkıntı içerisinde bulacaktır. Müslüman Banka firması BCCI'nın uygunsuz davranışları hoş görmesi sonucundaki iflası unutulmamalıdır.

171 Thorndike.

7.2. ÖRTÜLÜ ÖRGÜTSEL YAKLAŞIM

7.2.1. KÜLTÜRÜ DEĞİŞTİRMEK:

İslâmî bir örgütün kendine ait değerleri vardır. Bu değerler, Kur'an ve sünnetten gelir ve daha önce anlatılan İslâmî ahlâk kodlarıyla birleşir. Ne yazık ki birçok İslâmî örgüt seküler, küresel şirketlerle ilişkiye girdiklerinde, yabancı ve İslâm dışı değerleri kabul etmeleri gerektiğini zannetmektedirler. Bir örgüt kültürü uyarlamak, örgüt liderinin değişmesini arzu ettiği kültür seviyesine göre değişse de, derinden etkileyici ve uzun sürelidir. Dış görünüşü itibarıyla örgütün ahlâkî durumunu yansıtan semboller gibi el ile yapılmış şeyleri değiştirmek göreceli olarak kolaydır. Örgüt katılımcılarının temel inançları ve değerleri gibi kültürün daha derin veçheleri, ahlâkî inanç ve değerlerle tutarlı sürekli bir vurguyu gerektirir. Örgüt liderinin örnek ahlâkî davranışı, altlarının arzu edilen ahlâkî davranışları sergilemelerinde önemli rol oynar. Dolayısıyla İslâm'ın gelişi Arap kültürünü kabile bağlılığı ve cahiliyeden Allah'ın emirlerine ve Hz. Peygamber'in örnek modeline dayanan bir vaziyete doğru değiştirdi. İslâm ahlâk kodları ile eğitilen, İran ve Bizans'a gönderilen elçilerin herhangi bir karar için halifeyi beklemeleri gerekmiyordu; zaten farklı ve hatta zıt ortamlarda neler yapılması gerektiğini biliyorlardı.

7.2.2. MUHBİRLİK (SORUN BİLDİRME SİSTEMİ):

Muhbirlik, çalışanların gayri ahlâkî davranışlarının diğer işçiler tarafından rapor edilmesidir. Muhbir terimi, ahlâkî açıdan yanlış davranışları bildiren kişileri belirtmek için kullanılmaktadır.¹⁷² Örgüt, bu sistem vasıtasıyla, ahlâkî yapısını tehdit eden faaliyetler hakkında bilgi edinmiş olur. Muhbirler bilgiyi elde etmek için ka-

¹⁷² Gene James, "Whistle-blowing: Its Moral Justification," içinde P. Marsden ve J. Shafrits. *Essentials of Business Ethics*, New York: Penguin, 1990, pp. 162-190.

riyerlerini riske atarlar ya da dūŒmanca tavırlara maruz kalabilirler. Muhbirlerin herhangi bir korku yaŒamadan olayları rapor edebilmeleri için, örgütlerin informal bir iletiŒim kanalı geliŒtirmeleri gerekir. Kimi zaman, muhbir Œpheli rgtsel davranıŒları rapor etmek üzere dıŒarıdaki düzenleyici ajanslara ya da medyaya gidebilmelidir.

7.3. SOSYAL DENETİM İCRA ETMEK

Œirket sosyal denetimi, örgütün sosyal performansının nasıl etkin olabileceğini araŒtırır.¹⁷³ Bu türden bir denetimi geçebilmek için, örgüt sosyal amaçlarını net ifade etmeli, her bir amaı gerekleŒtirmek kaynakları belirlemeli, bu amaçların nasıl karŒılanacađını değerlendirmeli ve gelecekte hangi alanların geliŒtirilmeye ihtiyaç duyduğunu göstermelidir.

alıŒanların ve toplumun ihtiyaına Œirketlerin nasıl mukabelede bulunacağına dair iki yaklaŒım geliŒtirilmiŒtir: General Electric yaklaŒımı ve First Bank Minneapolis yaklaŒımı.

General Electric yaklaŒımı firmalara a) Œirket amaçlarının belirlenmesi, b) Œirketin kaynaklarını nasıl kullanacağını araŒtırması, c) yönetimsel davranıŒların sonuçlarının izini sürmesi, d) eŒitli davranıŒ biçimleri arasında seçim yapması hususlarında yardım eder. First Bank Minneapolis yaklaŒımı, firmanın kendini sorumlu hissettiği temel alanları belirler: kamu güvenliği, gelir, sağlık, ulaŒım vb. Banka yaklaŒımını takip eden bir firma, daha sonra kendisi için bu alanlarda amaçlar belirleyecek ve performansını lcektir. EŒ zamanlı olarak, kendi pazarında, eğitim, iskn ve iŒ gibi hayat kalitesi göstergelerindeki temayülleri değerlendiren bir kalite sistemi geliŒtirebilirler.

Tablo 8 bir sosyal denetlemedeki adımları özetlemektedir.

173 D. Hellriegel ve J. Slocum, Management, MA: Addison-Wesley Publishing Co., 1992, s. 169.

Tablo 8:

Sosyal Denetleme Süreci¹⁷⁴

<i>Adımlar</i>	<i>İçerik</i>
Sosyal beklentileri belirle.	Paydaşların şirketten hangi alanlarda ne beklediklerini araştır
Firmanın durumunu ve mukabelesini özetle	Çeşitli paydaş taleplerine karşı firmanın nerede duracağını belirle ve firmanın bunları mukabelesini açıkla
Programın amacını ve kaynaklarını belirt.	Program alanlarındaki paydaş taleplerini karşı mukabeleyi incele ve her bir program alanı için amaçları özetle. Meselâ özel araçlar vasıtasıyla bacaların neden olduğu kirliliğin % 50'sinin azaltılması.
Gelişmeleri takip et ve düzeltmeleri tamamla.	Program amaçlarının ne oranda yerine getirildiğini değerlendir ve gerekli düzenlemeleri yap.

8. İŞ HAYATINDA MÜSLÜMANLAR İÇİN YOL GÖSTERİCİ GENEL AHLÂKÎ İLKELER

Bazı temel noktalar, kişinin günlük yaşamı ve iş davranışı ile ilgili olarak İslâmî ahlâk kodlarını yönlendirir. Müslümanlar iş ilişkilerinde İslâmî olarak davranmalıdırlar; çünkü Allah bütün işlerinden haberdardır.

*Herhangi bir işte bulunsan, onun hakkında Kur'an'dan herhangi bir şey okusan, Sen ve ümmetinin fertleri her ne iş yaparsanız, siz o işe dalıp koştuğunuzda, mutlaka biz her yaptığınızı görürüz [...]*¹⁷⁵

Bir Müslümanın takip edebileceği temel iş ilkeleri şunlardır:

Dürüst ve doğru ol: Dürüstlük ve doğruluk, bir Müslüman iş adamının kendinde geliştirmesi ve uygulaması gereken özelliklerdir. Doğruluk kişiyi geliştirici etkiye sahiptir. Sahih-i Buharî'de yer alan bir hadiste Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivayet edilmektedir:

Abdullah İbni Mes'ud radiyallahu anh'den rivâyet edildiğine göre Nebî sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu:

“Şüphesiz ki sözde ve işde doğruluk hayra ve üstün iyiliğe yönelir. İyilik de cennete iletir. Kişi doğru söyleye söyleye Allah katında siddik (doğrucu) diye kaydedilir. Yalancılık, yoldan çıkmaya (fücûr) sürükler. Fücûr da cehenneme götürür. Kişi yalancılığı meslek edinince Al-

¹⁷⁵ Kur'an 10:61.

*lah katında çok yalancı (kezzâb) diye yazılır.*¹⁷⁶

Dürüstlük ve doğruluk, Müslüman iş adamlarının, satış esnasında ürün ve hizmetlerinin değerinin artması ve kâr etmeleri için oldukça önemlidir. Hz. Peygamber'in belirttiği üzere;

*Tüccarlar mahşer gününde muzır kimseler olarak dirileceklerdir, ancak Allah'tan korkan, dürüst olan ve doğruyu söyleyenler hariç.*¹⁷⁷

Sözünü tut: Ebu Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyuruyor:

*Kendi hissenize altı şeyi garanti ederseniz, size cenneti garanti edebilirim. Konuştuğunda doğruyu söyle, verdiğin sözü tut, bir şey emanet edildiğinde emaneti teslim et, cinsel ahlâksızlıktan kaçın, gözlerini kıs ve haksızlığa el uzatma.*¹⁷⁸

Allah'ı ticaretinden daha çok sev: Her şeyi feda etmek zorunda kalsak bile en çok Allah'ı sevmeliyiz. Allah Kur'an'da uyarıyor:

*De ki: "Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım ve akrabanız, kazandığınız mallar, kesada uğramasından endişe ettiğiniz ticaretiniz, hoşunuza giden konutlar, size Allah'tan ve Resulünden ve O'nun yolunda cihad etmekten daha sevimli ve önemli ise.. o halde Allah emrini gönderinceye kadar bekleyin! Allah öyle fasıklar güruhunu hidayet etmez, umduklarına eriştirmez.*¹⁷⁹

Gayrimüslimlerden önce Müslümanlarla ilişkiye gir: Güvenilir bir hadiste belirtildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) Mekke'den Medine'ye hicret ederken rehber olarak bir müşrikle anlaştı; dolayısıyla ona hayatını ve parasını emanet etti. Müslüman ve gayri Müslimlerden müteşekkil Kuzaa kabilesi mensupları Hz. Pey-

¹⁷⁶ Buhâri, Edeb 69; Müslim, Birr 103–105. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Edeb 80; Tirmizi, Birr 46; İbni Mâce, Mukaddime 7; Duâ 5

¹⁷⁷ Mishkât al Masabih, 2799.

¹⁷⁸ Ubade bin Samit, Mishkat al Masabih, 4870.

¹⁷⁹ Kur'an 9:24.

gamber için gözcülük yaptılar. Hz. Peygamber (sav), inançsız birisi olan Haris b. Kelede'den Müslümanların tıbbî tedavi alabileceklerini belirtmektedir.¹⁸⁰ Ancak Seyyid Sabık'ın vurguladığı üzere, bir Müslüman hekim varsa, tıbbî tedavi ona gördürülmelidir ve bir başkası aranmamalıdır. Aynı şey birisiyle iş yaparken de geçerlidir.¹⁸¹

Hayatını idame ederken alçakgönüllü ol: Müslümanlar israfı sebebiyet vermemelidirler ve kendi aralarındaki ilişkilerde iyi niyet göstermelidirler.

*Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda meşru olmayan yollarla yemeyin. Karşılıklı rıza ile yapılan bir ticaret yapmanız ise, elbette meşrudur. Sakın haram yiyerek, başkasının hakkını gaspederek kendinizi öldürmeyin. Allah size pek merhametlidir.*¹⁸²

İşlerini istişare et: Allah, büyük mükâfat alacak kimseleri anlatırken, istişarenin önemini vurgular. Onlar öyle kimselerdir ki Rab'lerinin çağrısına kulak verip, namazı hakkıyla ifa ederler. İşlerini istişare ile yürütürler, kendilerine nasip ettiğimiz imkanlardan hayırlı işlerde sarf ederler.¹⁸³

Dolandırma: İş adamları hileden kaçınmalıdırlar. Başkalarına kendilerine yapılmasını arzu ettikleri gibi doğrulukla ve vicdanlı davranmalıdırlar.

*Vay haline eksik ölçüp tartanların! Onlar ki satın alırken haklarını tam olarak alırlar. Fakat kendileri başkalarına satar, ölçüp tartarken eksik yapar, hile karıştırırlar. Onlar, tekrar diriltileceklerini sanmıyorlar mı?*¹⁸⁴

Rüşvetten kaçın: İş adamları kimi zaman, kendi lehlerine bir

¹⁸⁰ Ebu Davud, 3866.

¹⁸¹ Fıkhu's-Sünne, 4, 6.

¹⁸² Kur'an 4:29.

¹⁸³ Kur'an 42:38.

¹⁸⁴ Kur'an 83:1-4.

şeyler yaptırmak için rüşvet ya da bahşiş vermeye teşvik edilirler. Rüşvet, İslâm'da yasaklanmıştır.

*Allah rüşvet veren ve rüşvet alan kişiye lânet etti.*¹⁸⁵

Adil davran: İşle ilgili bütün işlemlerde genel ilke adalettir. Allah bu hususa Kur'an'da şöyle değinir:

*....Ne haksızlık eder, ne de haksızlığa uğrarsınız.*¹⁸⁶

Müslümanlar yukarıdaki yol gösterici ilkeleri uygularken, bir iş kararının ahlâkiliğini yoklamak için Tablo 9'daki listeyi kullanabilirler. İslâm ahlâk felsefesinden çıkarılan bu soruları¹⁸⁷ incelerken soyut düşünmekten kaçınin.

Tablo 9:

Bir Ahlâki Kararın Ahlâki Doğasını Değerlendirme İçin Kontrol Listesi

1. Problemi doğru tanımladınız mı?
2. Çizginin diğer tarafında olsaydınız problemi nasıl tanımlardınız?
3. İlk olarak, bu durum nasıl gerçekleşti?
4. Bir birey ve örgütün bir üyesi olarak kime ve nasıl bağlısınız?
5. Bu kararı verirken niyetiniz nedir?
6. Bu niyet muhtemel sonuçlarla nasıl karşılaştırılır?
7. Kararınıza ya da fiilinize kim yardım ya da müdahale etti?
8. Kararınızı vermeden önce problemi yetkili kişilerle tartıştınız mı?
9. Pozisyonunuzdan, şimdi gözüktüğünüz gibi yıllardır da emin miydiniz?
10. Hiçbir şüpheye düşmeden, karar ve fiillerinizi patronunuza, yönetici tahtasına, akranlarınıza, altınızdakilere, ailenize ve bir bütün olarak topluma ifşa edebilir miydiniz?
11. Fiilinizin sembolik potansiyeli nedir?
12. Hangi şartlar altında duruşunuz için istisnalara müsaade edersiniz?

¹⁸⁵ Abdullah b. Amr b. As. Ebu Davud, 3573.

¹⁸⁶ Kur'an 2:279.

¹⁸⁷ Laura Nash, "Ethics without the Sermon," in Peter Marsden ve Jay Shafrits (eds). Essentials of Business Ethics, New York: Penguin, ss. 38-61.

9. GAYRI AHLÂKÎ DAVRANIŞ İÇİN CEZALANDIRMA VE PİŞMANLIK

9.1. AHLÂKÎ DAVRANIŞTA ZORLAMA / BASKI YOKTUR

Dinde zorlama olmadığı gibi, hiç kimse iş arkadaşına iyiliği zorla dayatamaz. Müslümanın ahlâklı olmayı seçmesi gerekir. Allah bunun için özgür irade vermiştir. Fıtrat üzerine doğan insanlar, daha sonra dinlerini seçerler. Bir kişi ergenlik çağına erdikten sonra yanlış bir davranışta bulunursa, herhangi bir ceza uygulamadan bunu niçin yaptığını araştırmak gerekir. Hafifletici sebepler altında gayri ahlâkî davranmış olabilir, bu durumda cezalandırılmaz. Hz. Peygamber (sav) affediciliğin önemini vurgulamaktadır.

*Affederseniz, mükâfatlandırılırsınız.*¹⁸⁸

Eğer ahlâkî olmayan tavırları içeren bir soruşturma, şahsın yapıp ettiklerinden sorumlu olduğunu gösterirse, toplum ona uygun ceza-yı verdiği için eleştirilemez. Ancak, ceza cezalandırma için yapılmaz. İslâmî ahlâkta, toplum tarafından idare edilen ceza suçluyu ıslaha yöneliktir ve suçlunun kötülüklerine karşı toplumu korumayı amaçlar. Ahlâk dışı bir davranış dolayısı ile cezalandırılan bir Müslüman pişman olur ve tövbe ederse, daha önceki davranışı dolayısı ile rahatsız edilemez. İki nedenden dolayı reddedilemez. Birincisi, Allah bağışlayan ve acıyandır. Allah Kur'an'da şöyle buyurur:

188 Muaviye, Ebu Davud, 5113.

Kim yaptığı zulüm ve haksızlıktan sonra tövbe edip halini ve işini düzeltirse Allah tövbesini kabul eder: Çünkü Allah gafurdur, rahimdir (affı ve merhameti boldur).¹⁸⁹

9.2. İSLÂM'DA CEZA FELSEFESİ

Gayriahlâkî davranan inançlı birisine kötü muamelede bulunmak günahdır.

İbni Mes'ûd radiyallahu anh'den rivayet edildiğine göre Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Müslümana sövmek fâsıklık, onunla savaşmak küfürdür."¹⁹⁰

Genel olarak bir Müslümanın görevi ahlâklı davranmaktır. Hata işlerse, hafifletici sebepler yoksa hak ettiği cezayı almalıdır. Bir zamanlar cezalandırılmış olabilir, pişman olursa yine ümmetin bir parçasıdır. Bundan sonra ona daha önceki hataları için zulmedilmemelidir.

¹⁸⁹ Kur'an 5:39.

¹⁹⁰ Buhârî, İmân 36, Edeb 44, Fiten 8; Müslim, İmân 116. Ayrıca bk. Tirmizî, Birr 51, İmân 15; Nesâî, Tahrîm 27; İbni Mâce, Mukaddime, 7, 9, Fiten 4

EKLER**Ek: Bir Ahlâk Testi**¹⁹¹

İş hayatındaki günlük birçok iş, doğru ya da yanlış gibi keskin alanlardan ziyade gri alanları temsil etmektedir. Müslümanların karşılaştıkları ahlâki ikilemleri göstermek için, aşağıda “bilimsel olmayan” bir test yer almaktadır. Testi cevaplarırken, amacınız yüksek skora ulaşmak olmasın, sadece deneyin ve ne olduğunuzu görün. Aşağıdaki durumlara göre değer sisteminizi ifade edin.

KK : Kesinlikle Katılıyorum**K** : Katılıyorum**KD** : Kesinlikle Katılmıyorum**D** : Katılmıyorum

	KK	K	D	KD
1. İş görenler akranlarını yanlış davranışları dolayısıyla ihbar etmemelidirler.				
2. İşle başa çıkmak için, bir yöneticinin sözleşmeye göz yumacağı ve ihlaller yapacağı zamanlar olabilir.				
3. Harcama hesap kayıtlarını tam tutmak bazen mümkün olmayabilir, dolayısıyla bazen yaklaşık rakamlar verilebilir.				
4. Amirlerin can sıkıcı bilgilerini saklamak gerektiği şekilde hareket etmeliyiz.				
5. Doğru olduğuna dair şüphelerimiz dahi olsa, yöneticimizin gösterdiği şekilde hareket etmeliyiz.				
6. Kimi zaman, şirketteki zamanda kişisel işler idare etmek kaçınılmazdır.				

¹⁹¹ Lowell G. Rein, “Is Your (Ethical) Slippage Showing?,” *Personel Journal*, Eylül 1986.

	KK	K	D	KD
7. Satış elemanlarının gayretlerini artıracaksa kimi zaman amaçları normalin üzerine çıkarmak iyi bir psikolojik yöntemdir.				
8. Siparişi alabilmek için muhtemel bir sevk tarihi için fiyat verebilirim.				
9. Uzun olmama şartıyla, şirketin şehirlerarasına açık telefonunu kişisel aramalar için kullanmak münasiptir.				
10. İşletme amaç merkezli olmalıdır, dolayısıyla sonuç genellikle araçların doğruluğunu kanıtlar.				
11. Daha büyük bir sözleşme için şirket politikalarını kıvrırmak gerekirse, buna izin verebilirim.				
12. Şirket politika ve prosedürlerindeki istisnalar hayatın bir şartıdır.				
13. Bir müşteri hesabı fazlasıyla öderse, okey. Ancak, düşük öderse sorunu hemen araştırmalıyız.				
14. Kişisel ve toplumsal işler için şirketin fotokopi makinesinin ara sıra kullanılması makuldür.				
15. Kişisel kullanım için şirkete ait malların (kalem, kağıt, teyp ...vb) eve götürülmesi kabul edilebilir yan bir faydadır.				

Puanlama:

Kesinlikle katılmıyorum : 0

Katılmıyorum : 1

Katılıyorum : 2

Kesinlikle katılıyorum : 3

Puanınız 0 ise, sağlam ahlâkî değerlere sahipsiniz.

Puanınız 1-5 arasında ise, oldukça sağlam ahlâkî değerlere sahipsiniz.

Puanının 6-10 arasında ise, biraz sağlam ahlâkî değerlere sahipsiniz.

Puanınız 11-15 arasında ise, iyi ahlâkî değerlere sahipsiniz.

Puanınız 16-25 arasında ise, ortalama ahlâkî değerlere sahipsiniz.

Puanınız 26-35 arasında ise, ahlâk kodlarınızı geliŒtirmeye ihtiyacınız var.

Puanınız 36 ya da üzerinde ise, sürçüyorsunuz ve ahlâk kodlarınızı yeniden oluŒturmaya ihtiyacınız var

İNDEKS

- Adil Ücret 59
Adl 13, 36, 40, 42
Ahlâk 7, 9, 10, 11, 15, 16, 18, 19, 20,
21, 22, 23, 24, 33, 34, 35, 36, 37, 38,
41, 43, 45, 55, 56, 59, 62, 64, 68, 78,
79, 80, 81, 82, 83, 86, 89, 94
Ahlâk kodları 22, 45, 68, 78, 80, 82, 83
Aile 19
Aişe 16, 17, 21, 51, 52
Akd 41
Alkol 11, 46, 47, 52
Bireysel faktörler 14
Borç 21, 62, 65, 66
Borçlu 21, 26, 62, 66
Caveat emptor 15
Ceza 90
Çalışanlar 9, 29, 55, 61, 80
Çevre 11, 29, 57, 70
Dağıtıcı adalet 5, 23, 29
Davranış 1, 12, 16, 24, 35, 40, 44, 45,
55, 71, 79, 80, 82, 84, 90
Değerler 7, 9, 11, 13, 15, 22, 83
Denge 35, 39
Doğruluk 13, 15, 86, 87
Durumsal Faktörler 5, 14, 20
Düstur 36, 43
Ebedî yasa 5, 23, 32
Ebu Bekir 48
Emanet 43, 87
Emmare 41
Ergenlik 42
Etik 23, 82
Evrenselcilik 23
Fakir 44, 66, 73, 74
Farz 42, 50, 53
Farz 45
Farz-ı ayın 42
Farz-ı kifaye 42
Fâtıma 32
Faydacılık 5, 23, 24
Felah 12
Fıtrat 90
Friedman, Milton 25
Garar 53
Gazali 36, 44
Gelişim düzeyleri 14
General Electric yaklaşımı 84
Gizlilik 16, 58, 61
Görev 23
Haklar 5, 23, 28
Hamr 51
Haram 16, 27, 32, 34, 44, 45, 46, 47,
48, 51, 52, 61, 65, 66, 80, 81, 88
Haram 6, 27, 46, 48, 51, 52
Hayırseverlik 74
Hayr 13

Helâl 4, 9, 16, 27, 34, 45, 46, 47, 48, 50,
65, 66, 69, 80
Helâl kazançlar 6, 48
Hıristiyanlık 33
Hırsızlık 11, 19, 31, 32, 65
Hisbe 59
Hudeybiye 43
İbn Teymiyye 51, 54, 59, 67, 72
İhsan 36, 44, 47, 53, 79
İslâmî ahlâk sistemi 22
İyilik 13, 36, 60, 68
Kamu 7
Kant 26
Kâr 25, 29, 38, 44, 59, 63, 75, 77, 87
Kardavî 27, 46, 51
Kâr maksimizasyonu 25
Karun 33
Kategorik emir 26
Kazanç 7, 48, 81
Kirlilik 74
Kişilik 14
Kontrol gezegeni 18
Kulluk 13
Kültür 83
Levvame 17
Ma'ruf 12, 13
Mekruh 45
Muhbirlik 6, 83
Mutmainne 17
Muvazene 35, 36, 40, 43, 53
Mübah 45
Mülk 26, 30, 38
Mülkiyet 70, 72
Mülkiyet hakları 70
Münker 12
Müstehab 45
Nefis 17
Niyet 27, 88, 89
Oruç 27, 34, 45
Osman 48
Ömer 26, 48, 51, 53, 64

Örgütsel faktörler 5, 14, 16
Öteki ahlâk sistemleri 22
Özgürlük 28, 29, 42
Pareto optimumu 25
Paydaş 9, 78, 85
Pornografi 47, 52
Refah 57
Rehber 4, 74, 87
Relativizm 23
Riba 65, 66
Rüşvet 7, 16, 55, 81, 89
Sadaka 27, 30, 50, 68
Sanayi 6, 50
Seküler 15, 76
Seyyid Kutup 42
Sorumluluk 15, 21, 30, 33, 35, 36, 42,
43, 57, 67, 69, 74, 75, 76, 81
Sosyal denetim 6, 84
Sosyal sorumluluk 69, 76
Sosyal tepki 6, 76
Şirk 43, 46
Takva 13, 17
Tedarikçiler 58, 62
Tekel 69
Tekelci 81
Tevazu 29
Tevhid 20, 36, 40, 43
Tezkiye 33, 35
Thomas Aquinas 32
Uyuşturucu 51
Ücret 59, 64
Ümmet 35
Yarıcılık 53
Yasak yarıcılık tarız 53
Yasal yorumlar 5, 14, 15
Yatırım 74
Yemin 32, 65, 71
Yusuf Kardavî 27, 46, 51
Ziraat 6, 49